

4C(075)

X 98

Карачаев. 761 - 1

Хубийланы В.А.

АНА ТИЛ

БАШЛАННГАН ШКОЛНУ
ЮЧЮНЧЮ КЛАССЫНА
ОКЪУУ КИТАБ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1967

АНА ТИЛ

БАШЛАННГАН ШКОЛНУ
III КЛАССЫНА ОКЪУУ КИТАБ

Хубийланы О. А. джарашдырганды

*Къарачай-Черкес облоно
бегитгенди*

ЮЧЮНЧЮ ЧЫКЪГЪАНЫ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1967

Бизни Ильич.

Белгилиди сыйлы атынг
Саулай джерге,
Барад ишинг, тутхан затынг
Таймай ёрге.
Айтхан сёзюнг чыракъ болуб
Джолубузда,
Сыйлы атынг байракъ болуб,
Къолубузда.
Сенсе элтген аллыбызгъа,
Къол узата,
Оноу этген барыбызгъа,
Сыйлы ата.

БИЗ ДЖАШАГЪАН ДЖЕР.

Сабийле.

Школлагъа барыгъыз!
Билим, акъыл алыгъыз!
Кирсиз болсун саныгъыз.
Окъургъа айлансын къаныгъыз.
Сабийлерибиз окъуйла,
Партияны кючюнден
Инженерле, кёб устала чыгъалла
Таулуланы ичинден.
Сабийле ариу кийинелле,
Ала бир бирлерин сюелле,
Хар ишни да эбин билелле,
Билгенлерин халкъгъа юретелле.

Бизни джаш тѣлю окъуйду
Ариу шиндикледе олтуруб,
Бирер усталыкъ алады,
Школланы барын толтуруб.
Кѣб болгъанды школланы санлары,
Ариу джазалла окъуучуланы кѣоллары.
Окъуугъа айланганды барысыны аллары.
Аны кѣрюб, кѣууаналла аналары.
Сизни окъур заманыгъыз джетгенди,
Ленин окъугъуз деб, осият этгенди,

Соруула.

1. Бизни сабийле къалай окъуйдула?
2. Ленин сабийлеге нени осият этгенди?

Тауларыбыз.

Бизни тауларыбызны кѣз алдагъан ариулукълары
сау дуниягъа белгилиди. Кавказгъа джууукълашханлай-
ынга, узакъда, таракъ тишлеча, джити тѣппели сынджыр

кибик, кириш таула кёрюнедиле. Джай чилледе да аны бугъойларын, мингджыллыкъ кюртлерин эритирге кюн къарыу этелмейди. Августну, исси кюнлеринде да бизни таулары тёппелеринде бузла исдемей джылтыраб, сууукъ аяз къакъдыра турадыла.

Тауларыбызны ёзенлерине кириб, тегерегигизни сынагъанмысыз?

Тар ёзенни шоркъаларыны тауушу зангырдатыб, юсюнге сууукъ аяз бла суу тамчыла бюрке, чокъуракъча кирсиз суула баш энишге, къуугъуннга чабханча, мыллык атадыла. Ёзен ичлери къаты агъачдан толуду. Анда сиз чынар, эмен, къайын, тал, джерк, джабышмакъ, юрге; кегет терекледен а: алма, кертме, сары эрик, чёртлёуюк дагъыда башхаланы кёрюрге боллукъсуз. Ол чегетлени ичинде тюрлю-тюрлю чагъыб, гокга ханслы терен биченликле бардыла. Къаты агъач болгъан джерден ёргерек таянсанг, джохар наратла, мазаллы назла, джаб-джашил субай нызыла сукъландырадыла. Ичлеринде чайыр ийисни онгсунуб ийисгейсе. Кюн бетледе, чалкъты кирмез тикледе, ташлыракъ джерледе совхозланы къой сюрюулери джерни джабадыла.

Къара тенгизден къоргъашын булутла дыгалас бла таулагъа къыбыла джанындан илиниб, кюнортадан ингирге бери-бери салыныб, джел этдиредиле. Кёб турмайын, кюн бузулады. Кёкде булутла энишге саркъыб, джерге бауурланадыла. Ууакъ тубан джауум, таулары кючлеб, тохдаусуз кёб кюнлени джаууб джерге сингеди.

Бир-бирде кёк кюкюреб-джашнаб, таякъ джангур буз да джауадыла.

Бизни таулада наныкъ, дугъум, джилек, ишгилди, тартыш, къара ишгилди, дыгъылен кёбдю. Сыртлада—тихден, ёзенлеринде—мусхот. Ёзенлени талайында гара чыгъады. Бизни таулары къалгъан байлыкълары да кёбдю:

Чегетлерибизни ариулукъларындан, саулукъгъа джарагъанларындан сора да межам ишлерге, къайнаб чыкъгъан къара сууланы сакъларгъа уллу болушлукълары барды. Биз тегерегибизде тауларыбызны ариулукъларын, байлыкъларын билиб, хайырландырыргъа керек-биз.

1. Бизни тауларыбызны халкъгъа не хайырлары барды?

Кавказ.

Джити, мийик тауланы
Ийилиб акъ аулары,
Къолтукъладан киргендиле.
Сынджыр тутуб биргелей,
Анда-мында юзюлюб,
Тюйме-кямяр бузлары,
Абезекдеча тизилиб,
Кавказны ариу къызлары.
Окъуб, ишлеб узакъдан
Энди къайтыб келеме,
Мени туугъан Кавказым,
Исси салам береме.
Хапарынгы ашыгъыб
Мен билирге излейме
Тынгылайым балсытыб,
Айт джашынга, тилейме.
— Акъ бёрклю башларым,
Чырпа чегет къашларым,
Сыйлы мермер ташларым,
Джашил кырдык чачларым
Эмчек сютюм—кёк Къобан...
Терек, Черк эм Бахсан...

Кёкге джетеди боюм,
Хазнадан толуд кьойнум,
Дангыл тюзле да сыртым,—
Ма буд мени сыфатым.
Байлыгъымы, хауамы
Мени сыйлы иеме—
Совет халкъгъа иеме.

Соруу.

1. Сен джашагъан джерде кьаллай таула бардыла?

Кьобан нек бошалмайды?

Бизни областыбызны эм уллу сууу Кьобанды. Кьобан Къарачай Ёзенде Минги Таудан узакъ болмай чыгъады. Алай болса да, анга кёб ууакъ суула кьошуладыла; Худес, Теберди, Мара, дагъыда башхала. Ол суула

ууакъ кёзлеучюкледен, къара суучукъладан боладыла. Тюзю, къара суулагъа джаз, джай таулада къарла, куртле эриб кёшуладыла. Тауларыбызны ауушларында кёб кёл барды. Сёз ючюн, джангыз Муху Ёзенни Азгек джайлыгъында 13 кёл барды. Ол кёлледен да суула келиб Къобаннга кёшуладыла.

— Сора, кёллени суулары нек бошалмайды да?— деб сорургъа боллукъсуз. Ол кёллеге башларындан къарла эриб кёшуладыла. Кёбюсюню тюблеринден суула чыгыб, Ууакъ чатчыкъладан къара сууучкъла эниб да къуюладыла. Ол себебден кёллени суулары бошалмайды. Таулада, Къара тенгиз джууукъ болгъаны себебли, джауум кёб джауады. Кёллени, сууланы аз этмезге ол таймаздан джаууб тургъан джауумла уллу болушадыла. Андан сора да чегетле сууланы джай иссиде кюнден сакълайдыла.

Сууну адамгъа, малгъа да, хансха, чегетге да хайыры белгилиди. Суусуз джашау джокъду. Къобан сууну аллын тыйыб, сууундан бир джанына джиберирге Джегетей-Аягъы станисени къатында уллу канал ишленнгенди. Аны аты Къобан-Калаус каналды. Аны сууу исси, къургъакъ джерлени, областны, Ставрополь крайны эм уллу тюзлерин сугъарыб, мюрзеуню, малны кёб этерча, джангы элле, шахарла ишлетирча мадар берликди.

Ётгюр Къобаннга энди совет адамла айтханларын этдиредиле.

Соруула.

1. Къобан суугъа къайсы суула кёшуладыла?
2. Кёлле нек къуруб къалмайдыла?
3. Къобанны энди колхозлагъа, совхозлагъа, не хайыры боллукъду?
4. Къобан-Къалаус канал къалайда шиленнгенди?

Къобан.

Кавказ тауну тар чатында джылтыраб,
Тигелейсе тиклеринден шоркъулдаб,
Тёрт джанынгдан къара суула агъалла,
Джагъаларынг кюйюз бетли чагъалла.

Джаз джетгенлей; шууулдайса ёкюрюб,
Ташдан-ташха юр сюр этиб, секириб,
Земзем суула, чокъуракъ суула къошулуб,
Эсиртелле сени бирден болушуб.

Толкъунларынг бир бирлерин къыздырыб,
Къуюлалла секиртмеден, сызгъырыб.
Баш энишге секирелле шоркъача,
Джюгенине кесин ургъан джоргъача.

Башында уа кёк джашнайды кюкюреб,
Дюнгюрдейле къаяла да титиреб.
Булутлада окъа отла джаналла,
Ырхы суула саркъыб, санга чабалла.

Джугъутурла отлайдыла солумда,
Джолоучула солуйдула бойнунгда.
Ёзенинге шууулдайла чегетле.
Сынджырдыла анда битген кёгетле.

Къой сюрюуле талаланы толтуруб.
Мийик таула сени суююб джакълайла,—
Исси кюнден джашыралла, сакълайла.

Кёмюклеринги бюркесе, чачаса,
Баш энишге мыллык атыб къачаса.

1. Къобанны ариулугъун къайсы тизгинле кёргозедиле?
2. Аллында тёрт куплетни азбар этигиз.

Адам баргъан суула бла къалай хайырланады.

I.

Кече кюн да тохдамайын, санаусуз кёб суу джер юсю бла барады. Тюз джерледе суула сюзюлюб барадыла, мийик, тау джерледе, таууш этиб, ашыгъыб барадыла.

Эм гитче суучукъла да адамгъа эртдеден бери хайыр береди. Чегет ичи бла бара, биз суу джанында чыкъгъан тунакы тауушла эшитебиз. Джууугъуракъ келсек, бойнунда тирменни кёребиз.

Промышленностьха уа къаллай бир суу керекди. Суу керекли болмагъан не фабрика, не завод джокъду. Хар уллу шахар кюн сайын талай миллион челек сууну къоратады.

II.

Электроэнергияны алыр ючюн, электростанцияны печлеринде кюн сайын бек кёб кёмюр, нефть, торф кюйдюредиле. Бу затланы кёб кыйналыб джерни тюбюнден къазыб алыргъа керекди.

Суу ол ишлени барын этерге боллукъду, Мийикден акъгъан сууну кючу бек уллу электростанцияланы трубиналарын да айландырады.

Сууну кючу эм учуз кючдю.

Не тукъум отун да, кюйдюрюб барсакъ, бошалыргъа боллукъду.

Сууну учу-кыйыры болмагъан себебли, аны оту уа бошаллыкъ тюлдю, электроэнергиягъа отун ючюн ачха телемей, турбинасын суугъа бурдуруб турургъа боллукъду.

III.

Джыл сайын промышленностубузда, эл мюлкюбюзде, кюн сайын джашауубузда электричествону магъанасы ёсюб барады.

Джыл сайын кёб джангы, суу бла ишлеген электростанция ишленеди. Къуру уллу суулада тюл, ууакъ, суулада да колхозла электростанцияла ишлейдиле.

Джуртубузну уллу тюзлеринде, аны уллу сууларында, дуняда болмагъанча, мазаллы электростанцияла ишленедиле. Бусагъатда Волга сууну бойнунда Куйбышев эм да Горький ГЭС-ле, Кама сууну бойнунда Кама, Ангарада Братск ГЭС-ле ишленгендиле.

Джыл сайын адам суудан кёб тюрлю хайыр алады. Кёб шахарыбыз, элибиз джангы электростанцияладан электроэнергия алады.

Сугъарылгъан сабанларыбыз кёбден кёб боладыла, электричество джарыкъ джанады, шахарлада джангы заводла фабрикала да ишленедиле—совет адамла къууанчлы джарыкъ джашаугъа чыгъыб, коммунизмни къураб барадыла.

Соруула.

1. Адамла суу бла къалай хайырланадыла?
2. Отлукъ затланы орунларын суу не кёзюуледе тутады?
3. Сууну энергиясы эм учузду деб нек айтадыла?

Мени Тебердим.

Акъ башлыкълы джигитлеча,
Барды кюмюш тёппелеринг.
Джау ачалмаз, киритлеча,
Бекди сеңи ёзенлеринг.

Тебердиде наратла.

Кёбдю сени, кюзгюлеча,
Тау чокъуракъ суучукъларынг,
Барды, гокка кюйюзлеча,
Дарман ханслы сыртларынг.

Деу халкъымы джашларыча,
Кенгджауорун назларынгы,
Бек сюеме, джырларынгча,
Ёлмей турлукъ тауларынгы.

Тик тауладан, къанатлыча,
Хаман келген аязынгы,
Ай джарыкъны, къарт атлыча,
Мен сюеме хар джазынгы.

Иш бла соруу.

1. Назмуну азбар этигиз.
2. Теберди кесин адамлагъа не бла суйдюреди?

Къайнаб чыкъгъан къара суу.

Исси кюн эди. Вася бла Коля лагерни тегерегине айланыргъа кетдиле. Кюн джарыкъ эди. Гокга хансланы юсюнден тюрлю-тюрлю гёбелекле ары-бери уча, джылтырай эдиле. Тюрлю-тюрлю каскала хансдан ханс-ха секириб джырлайдыла.

Джашчыкъла чек бла барыб, джар башына чыкъдыла. Уллу эски къолну тюбюнде бир ариу къара суу бар эди. Ол джашчыкъланы эслерине тюшдю. Аны аты—Тауушлу къара суу. Вася да, Коля да ол сууну джаны бла ёрге кетдиле. Ала къолну башындан энишге къарагъанларында, джарны тюбюнден боркъулдаб чыкъгъан сууну кёрдюле. Аланы айырыр ючюн, суу баргъан джанына айланыб къарасанг, онг джанынгда онг джагъасы, сол джанынгда уа сол джагъасы бол-лукъдула.

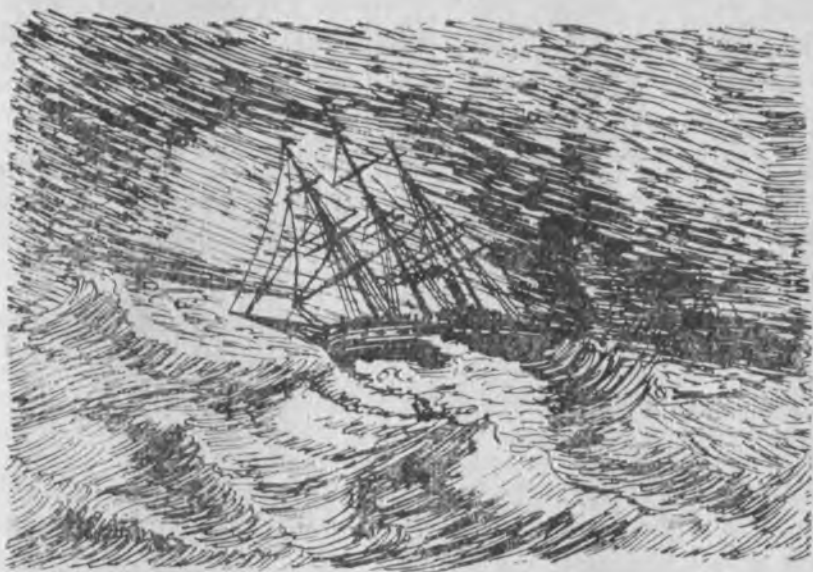
Соруула бла иш.

1. Къара суу къаллай болады?
2. Адамгъа сууну не хайыры барды?
3. Сиз сууну къайсы джагъасында джашайсыз?
4. Сизде суу къайсы джанына барады?
5. Джаз тау сууланы баргъанын сынагъыз. Тюз джерледе ол нек акъырын барады?

Тенгизде боран.

К. Станюковичден.

Эртден 10 сагъатда билмей тургъанлай джел шаушалды. Бизни кемеде парусла бош болуб къалдыла. Онг джаныбыз мутхуз болду, кёкню джауум булутла джабдыла. Бир-бирде кёк джашнай эди.

Капитан да, бир къауум офицер да къарангы болуб башлагъан тегерекге кёзюлдюреуюкле бла къарай эдиле.

— Боран джетеди, барын башына чыгъарыгъыз, парусланы джыйыгъыз!— деди капитан.

Бир минутдан бютеу команда кѣобуб, 10 минутдан парусланы барын джыйдыла.

Джел кѣаты уруб башлады, энишге салынган булутла да кѣкню джабдыла. Ингирдеча кѣарангы болду.

Бир сагѣат джарым да озгѣунчу боран тѣгерекде толкѣунланы башларын ары-бери бура, тѣгерекни кѣмюкден толтура, гюрюлдеб, кемени уруб башлады. Уллу толкѣунла кесини джел ургѣан джанындан, уруб, кемени башына тѣгюлюб башладыла. Бек кѣарангы болду.

Кѣаты джауду, кѣк да кѣзлени кѣаматырча джашнай эди. Булутладан отча чартлаб, шарла суугѣа тюше башлагѣанлай джылтыраб созула эдиле.

Боран бир джанына ѣте, аны мачталарын бюге башлады... Биз аууб, тенгизни толкѣунуна батаргѣа джетдик. Тѣгерек гюрюлдейди. Матросланы кѣбюсю энишге тюшюб, таза кѣлекле киедиле (тенгизчиледе ѣле туруб таза кийим кийиу адетди).

Джаш тенгизчилени бир кѣауумуну ахсыннганы эшитиле эди, бир кѣаууму уа джылай эди.

— Кесигизни кѣатдыргѣыз, джашла!—деб, ауазы кѣк кюкюрегенча, капитан рупор бла сѣлешди.—Балталаны хазырлагѣыз, мачталаны кесерге керек зат болса уа!

Матросла мачталаны кѣатында балтала бла сюеле эдиле.

Алай болса да боран кесини ишин этди: ортада бек уллу мачта аууб, кемени джанбаш этди. Уллу толкѣунла аны джабаргѣа хазыр эдиле.

Болгѣан бирден бек кѣоркѣуулу болду.

— Мачтаны кемеден атыгѣыз... Терк...

— Джыджымланы кесигиз!—деб, бети да агѣарыб, капитан рупоргѣа кѣычырды.

Бек кѣыйын кѣзюу озду. Кеме бир джанына аугѣан-

ча тура эди. Эм ахырында мачтаны тутхан джыджым-
ланы барын кесдиле, толкъунла да чёкдюле. Кеме кёл-
тюрюлдю, капитанны бети да джарыды.

Бу кюрешде бир юч сагъат озду.. Ол сагъатла
ёмюрлеча кёрюндюле. Эм ахырында боран бизден ке-
те башлады. Кёк кюкюреген да кетди, джашнагъаны
да узакъгъа кетди, джашнагъаны да бизни башы-
бызда тюл эди. Толкъунла да гитче болдула, Бары
тынч солудула. Ингирге бизни кемени туюген боран-
дан узакъ болдукъ: аны мачтасын эм бир къауум
шлюпкасын толкъунла уруб тюшюрген эдиле. Бир
джанында бир талай джери да сыннган эди.

Къыш.

Акъырын-акъырын къысыла келиб,
Сууукъ бир джолда аллыбызгъа чыкъды,
Дженгибизге, джагъабызгъа кириб,
Ол бизни тоз къабугъуна тыкъды.

Аны эшик аллыбызда къоюб,
Ашыгъыш юлерибизге кирдик.
Эртденбла уа къарагъанлай къобуб,
Башха къабха киргенин кёрдюк.

Ол кеси да тёзалмайын къалтыраб,
Чыммакъ акъ тонну кийген эди кече,
Акъмыйыкъ акганы да аллына къараб,
Эски джылдан джангы джылгъа кёче.

Соруу бла иш.

1. Къыш къалай кийинедиле?
2. Назмуну азбар этигиз.

Карачаев. 761

Джер ачылды.

М. Пришвин.

Юч кюнню сууукъ къысмай, къарны юсюне тубан бауурланыб тура эди.

Петя:—Атам, чыкъ да къарачы чыпчыкъланы джырлай башлагъанларына,—деб къычырды.

Мен чыгъыб къарадым: керти да адам сейирсинирча эди, ариу аязчыкъ къагъа эди: джол ачылыб, аны дуппурлары билгине башладыла.

Ким эсе да джазны ызындан чабыб джетиб, анга тюбешгенинде, джаз тохдаб, джолда сагъышланыб тургъанча кёрюне эди. Тёрт джанындан гугурукла къычырыб, кёк чегетле кёрюнуб тебретиле.

Петя джукъарыб, ачылыб баргъан тубаннга джити къараб, тюзде не эсе да бир къарантханы эслеб къычырды:

— Бери къара, джер ачылыб тебрегенди!

Юйге чабыб, юйню ичинде къалай къычыргъаны меннге эшитилди.

— Лёва, дженгил джет да къарачы, джер ачылыб турады,—деди.

Анасы да тѣзмей чыгъыб, кюнден кѣзюне салкъынлыкъ эте:

— Джерни къалайда кѣресе?—деб къычырды.

Петя аллында сюелиб, тенгизден къараб джерни кѣрген морякча, узакъда къар тюзню кѣргюзюб:

— Джер, джер!—деб быягъынлай къычыра эди.

Иш.

1. Петя не зат эследи?
2. Ол нек къууанды?
3. Джаз къалай башланды?

Джаз.

Хире, джазгъы къар
Эрийд кирлениб.
Суу да тебгенди
Кѣбюб, тюрлениб.

Джашил гяхиник
Алдайд кѣзюнгю;
Джаз кѣб чыдагъанд,—
Джокъду тѣзюмю.

Къарылгъашчыкъла
Ишлейле уя.
Джююлдейдиле.
Чѣблени джыя.

Джауад джабалакъ,
Джайылыб сабыр.
Бу джазны къарыд,—
Къайсы да таныр.

Соруу бла иш.

1. Джабалакъ неди?
2. Назмучукъну азбар этигиз.

Джаз.

Л. Н. Толстойдан.

Джаз келмей кѣб турду. Арт кюнледе кюн ачылыб, сууукъ эди. Кюндюз эриб, кече уа 7 градусха дери сууукълукъ бар эди; арбаны чархлары къаргъа батмай джюрюй эдиле. Джылы джел келди, булутла басдыла, джылы джауум юч кюн бла юч кечени джауду. Андан сора джел тынчайды эм къалын тубан джерни джабды: Суула саркъдыла, бузла чыкътырдадыла.

Тубан ингирде кѣлтюрюлюб башлады, булутла кѡй-
лагъа ушаш джайылыб кетдиле, джаз да башланды.
Кюн ачылыб джукъа бузчукъну дженгил огъуна
джутду. Джарден кѣлтюрюлген тылпыу джылы хауаны
титиретди. Джер джашил болду. Терекле, кѣкенле
чакъдыла. Бал чибинде чырпылада джызылдадыла. Чып-
чыкъла джашил къатапаны юсюнде джырлайдыла, тур-
нала бла къазла да учуб ѳтедиле, ийнекле ѳкюреди-
ле, кѡзула тири джашчыкъла да кѡургъакъ джол-
чукълада чабышыб башладыла.

Джаз келди.

Соруула.

Сиз джашагъан элде джаз джер къалай ачылгъанын сы-
нагъыз.

Мукъладис. 1

Л. Толстой.

Алгъын заманда бир сюрюучю болгъанды Аны
атына Магнис дегендиле. Магнисни кѡюу тас болгъан-
ды, аны излей тауда айланнганды. Ол ташладан сора
зат болмагъан бир джерге баргъанды, ташланы юсю
бла джюрюгенди. Аны чурукълары ол ташлагъа джа-
бышханча болуб башлагъандыла. Ол кѡоллары бла
тийиб кѣргенинде, ташла—кѡургъакъла эмда кѡолгъа
джабышмагъанла. Дагъыда атлаб тебрегенлей, ала да
чурукъларына джабышыб тебрегендиле.

Ол олтуруб, чурукъларын тешиб кѡолуна алыб,
ташлагъа джетдириб башлайды. Тери бла тийсе—джа-
бышмайдыла, чюйлери бла тийсе уа, джабышадыла

Магнисни кыйырында темири болгъан бир таягъы болгъанды. Ол ташха агъачы бла тийгенинде, джабышмагъанды, темири бла тийгенинде уа асыры джабышхандан тартыб кючден айыргъанды.

Магнис ташха къараб, ол темирге ушагъанын кѳргенинде, ташны кесеклерин алыб юйге келтиргенди.

Ол заманда мукъладис болгъанын билгендиле, андан ол ташны атына да магнит (мукъладис) атагъандыла.

Джел неден болады?

Л. Н. Толстойдан.

Чабакъла сууда джашайдыла. Не кеслери, неда суу къымылдагъынчы, чабакъла сууну кѳрмейдиле, аны тауушун эшитмейдиле.

Кесиби къымылдамасакъ неда хауа къымылдамаса, биз да хауаны тауушун эшитмейбиз.

Чабыб башлагъанлай, биз хауаны сезебиз: хауа бизни бетибизге урады, чабыб бара тургъанлай хауаны къулакъларыбызда сызгъыргъанын да эшитебиз. Эшикни ачыб, джылы юйге кирсек, эшикни тюб джаны бла юйге джел урады, баш джаны бла уа юйден эшикге чыгъады.

Ким болса да юйню ичинде джюрюб чебгени бла силксе, биз: „Ол джел этдиреди“,—дейбиз. Печде от джакъсала, хар заманда анга джел урады. Эшикде джел урса, талай кюнню, кечени уруб турады, не бир джанына, неда башха джанына. Бу неден болады десенг, джер юсюнде къалайда болса да, бир джерде хауа бек къызады, башха джерде да бек суууйду,—ол кѳзюуде джел башланады: тюбю бла сууукъ хауа исси хауа болгъан джерге барады, башы бла да джылы хауа бирси джанына урады.

Бу джел сууукъ хауа болгъан джер джылыннгынчы, исси хауа да сууугъунчу уруб турады.

Джел деген хауаны къымылдагъаныды.

Соруула бла иш.

1. Джел хауаны къымылдагъаны болгъанын сынаб кёрюрге боллукъмуду?

2. Джау чыракъны джандырыгъыз да, ачыкъ эшикни босагъасына салыгъыз. Чыракъны джаннганы къайсы джанына тартады, не себебден тартады?

3. Хамамда тюр табхадамы огъесе баш табхадамы исси болгъанын эсигизге тюшюрююз.

4. Терезелени ачсакъ, переменадан, сора классда хауаны къалай тюрленнгенин эсегиз.

5. Классха хауа ийиу дегенни магъанасын аныгъатыгъыз.

Хауаны билирге кимге эмда не ючюн керекди.

Ученикле эртденбла уянсала: „Бюгюн кюн неллейди?“—деб сорадыла.

Эшикде джылы болса, кюн тийиб турса, джарыкъ кёллю болуб, школгъа чабыб кетедиле. Эшикде мылы, сууукъ болса, джел уруб турса, аланы юйден чыгъарлары келмейди.

Тенгизчиле джюзерге кете тебреселе, учуучула учарларыны аллы бла кюнню къаллай боллугъун билирге излейдиле.

Къалын тубанда тенгизде джюзюу бек къркъуулуду. Тёгерегинде джукъ кёрюнмейди. Кеме джюзюб баргъан заманда башха кемеге не тенгиз джагъада къаягъа барыб тийсе, ууалмай, тешилмей, батмай къалмайды.

Учуугъа да къалын тубанда учхан кыйынды, къркъуулуду. Ол къалайда учуб баргъанын кёрелмей-

ди. Керек болса, къалайда тюшерге мадар болгъанын билмейди.

Тенгизчилеге да, учуучулагъа да боранны бек улуу зараны барды.

Кюн бузулса, эл мюлкге да улуу заран береди. Джаз неда джайны аллында жангурла джаумасала, сабанла, джерле саргъаладыла, кюедице.

Битимни джыйгъан кёзюуде жангурла кёб джаууб турсала, джыйылгъан орулгъан мюрзеу мылы болады, чирйиди.

Къургъакъ джелле, боранла, буз джауум, сууукъла аз заран бермейдиде.

Совет Союзну мюлкюн тюз ёсдюрюр ючюн, аны тюрлю-тюрлю джерлеринде кюнню къалай тюрленнигин билмекликни, битимни джыйыуну заманында башларгъа, къалайда къаллай затланы ёсдюрюрге керек болгъанын тюз билирге бек улуу магъанасы болады.

Климат деб неге айтадыла?

Кюнню тюрленнгенин сынакакъ, джылны заманына кёре, кюн да бирча турмай, тюрленнгенин эслейбиз. Кюнлени эм къысха кёзюулери къыш болады. Ол заманда джерни къар джабады, суула да бузлайдыла.

Джаз кюн созулады. Хауа джылынады, къар эрийди, суула бузларын уутадыла, кюн горизонтдан мийик кёлтюрюледиде.

Джай джер, суу, хауа кючлю джылынадыла. Кёгет, мюрзеу джетеди.

Къачда кечеле да кюнледен узун боладыла. Хауа дженгил суууйду. Чапыракъла саргъаладыла. Кёк бутлу, кюн жангурлу болады.

Башха джуртлада джылны ол кёзюулеринде тюрлю-

тюрлю джерледе кюн башха тюрлю болады; джылы-
ракъ неда къургъакъ.

Кюнню ма бу халилерине, тюрлениулерине былай-
ыны, алайыны климаты дейбиз.

Совет Союзу Европа джанында улуу тюзлерини
кёбюсюнде терек битдирирге план барды. Бу план
толса, алайда джерлени климаты иги джанына тюрле-
ниб, аладан уллу битим алыргъа боллукъду.

Маша джолну къалай табды.

С. Меч.

Машагъа онбир джыл болгъан эди. Ол элде атасы,
анасы бла джашай эди. Аланы юйлерини артында, къа-
ра суула акъгъан джерден ётгенлей, уллу чегет бар
эди. Ол чегет къалындан къалын бола узакъгъа кете
эди.

Маша августда чегетге джуала джыяргъа барыргъа
анасындан эркинлик алды. Ол четенчигин да къолуна
алыб, ташла бла суучукъладан ётдю да, сабанланы къа-
тында чегетге барды. Аны чегетде джуала излерге
умуту бар эди, алай къысха заманда четенин толтур-
ду. Маша юйге кетерге башлагъанлай, ол терекде
агъач къоян кёрюб, башын кёлтюрдю.

Маша агъач къоянны суратда кёрген эди, бююн а
чегетде кеси бла тюбешди. Аны юсюнден юйде хапар
айтса, бек сейирсинирле! Маша аны ызындан къараб
башлады. Агъач къоян, терекден терекге секире,
узакъгъа кетди. Маша да аны ызындан узакъгъа бар-
ды. Агъач къоян къайры эсе да думп болду.

Маша тохдаб тегерегине къарады: тегерекде агъач-
дан башха зат болмады. Сабанла бла кёзлеучюк узакъ-
да тюлдюле. Къайсы джанына барыргъа керек-

ди? Маша излеб башлады. Не излесе да, къалын агъач-дан башха зат кёрмей тохдады. Маша башха джанына барды, анда да къалын чегет бла джарладан башха зат кёрмеди.

Маша географияны да окъугъан эди. Ол северге айланса, юг къайда болурун да биле эди, онг джанында восток, сол джанында запад боллугъун да биле эди. Дагъыда аны юйю чегетни юг джанында болгъаны эсиндеди. Юг къайда болгъанын къалай билсин? Кюн бла ышан этерча тюлдю,—булутладан кюн кёрюнмейди, компасы болса, ол Север эм Юг къайсы джанында болгъанын кёргюзюр эди.

Маша бек къоркъду, ол кырдыкла ёсмеген терек тюбге олтурду, да тегерегине къарады. Къарангы чегет шуулдайды. Бир чыпчыкъчыкъ Машаны кёрюб, бутакъгъа учуб „джюу-джюу“ дей, акъыртын кычырады.

— Манга къарачы. Мен болушлукъсуз къанатлычыкъ болсам да, бир затдан къоркъмай, кесим джаныгъыз къалын чегетде джашайма. Сен нек къоркъаса, менден уллу болгъанлай?—деб айтыргъа мураты бар эди.

Маша къоркъуб джылаб башлады. Джыламукълары сыйпаргъа къол джаулукъ алама деб къолун хурджунуна сукъгъанында, анга саугъагъа берилген компас анда болгъаны эсине тюшдю. Ол къууаныб, аны къолуна алды. Керекли заманда табылды!

Маша компасны къол аязына салды да стрелкачыгъы тохдагъынчы къараб турду. Ол тохдады, аны къара джаны северни кёргюздю, жангылмаз ючюн Маша компасны башха джанына бурду, анда да биягъы стрелка северни кёргюздю. Бирси джаны уа югга айланды. Маша онг джанына тебреди—юй юг джанында эди.

Чеген къалын эди. Къызчычъ дженгил-дженгил компасха къарай барды. Ол кёб баргъандан сора ал-лында джарыкъ кёрюнуб башлады. Ол дженгилирек атлады да суучукъ кёрюндю, андан сора сабанла да кёрюндюле, сабанланы ары джанында юнню башы да кёрюндю.

Маша юйге келгенинде, юйде барысы да къайгъы этиб, аны излерге хазырланганларын кёрдю. Ол кесини аджашхан хапарын айтды, компас бла джол табханын айтханында, бары да къууандыла. Машаны компасы болмаса, ол адамыча аджашыргъа боллукъ эди.

Сиз наныкъ джыяргъа чегетге неда джуала джыяргъа барсагъыз, юйюгюз къайсы джанында къалгъанын эсигизде тутугъуз. Ол эсигизде болса, сиз да, Маша табханча, юйюгюзню тынч табарыкъсыз. Юй къайсы джанында болгъанын билмесегиз, сизге компас болушмаз.

Соруула.

1. Компасны не хайыры барды?
2. Компас не заманда джарайды?
3. Сиз компасны болушлугъу бла джюрюгенмисиз?

Компас.¹

Компасны (къыбламаны) эм магъаналы заты джити темирчикде айланган магнит садакъчыгъыды. Бу темирчик коробкачыкъны ортасында тюбюне бегибди. Коробкачыкъны тюбюнде горизонтну джанлары белгилениб тургъан тегерек затчыкъ барды. Букъу кирмез ючюн, коробкачыкъны башы мияла бла джабылыбды. Садакъчыкъны бир учу хаман да северге, бир учу да югга къарайды. Компас бла чегетде да, тенгизде да аджашмайдыла.

¹ К о м п а с — къыблама;.

Джолуучу компас бла джолун биледи.

Мен кюнню къалай сынай эдим.

Окъуб башлагъынчы, мен гитче заманымда кюннге бек сейирсине эдим.

Хар эртден сайын ол арбазны бир джанындан чыгъа, кюнортагъа дери мийикден мийикге кѣлтюрюле эди, бекден бек джылыта эди.

Кюнортадан сора кюн энишге тюшюб башлай эди. Кѣбден кѣб тюше эди, батаргъа джетсе, уллу эмда къызыл бола эди. Ол кѣзюуде аны джылытханы тохдай эди. Салкъын бола эди эм мылы тарта эди.

Кюн тереклени башларына джетиб, аланы артларына бугъуна эди. Кѣкден алкъын от нюр джана эди. Ол агъара эди, джукълана эди, джердн да мутхуз болуб, аны ызындан да къарангы бола эди.

Соруула.

1. Кюн джангы тийген заманда нени алгъа джарытыб теб-рейди?
2. Чыкъ дуппурну къайсы джанындан алгъын къуруб теб-рейди?
3. Кюн таякъла эм кючлю не заманда джылытадыла?
4. Кюн батхан заманда эм алгъын къаллай джерле мутхуз боладыла?

Горизонт.

Ачыкъ не мийнк джерден къарасагъыз, кёк узакъ-да джерге джетиб тургъанча кёрюнеди.

Кёкню джерге джетгенча кёрюннген сызына горизонтну сызы дейдиле.

Эсигизге алыгъыз:

Бетинги северге къаратыб сюелсенг, онг джанынг кюн чыкъгъан, сол джанынг кюн батхан, арт джанынг да юг джаны боллукъдула.

Бизни элибизни (шахарыбызны) кюн чыкъгъан, кюн батхан, север, юг джанларында не затла бардыла?

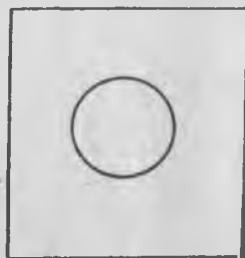
План деб неге айтабыз?

1. Стаканны аллыгъызгъа алыб, кёзюгюзге кёрюнгенича, аны суратын салыгъыз. Бу стаканны сураты боллукъду.

2. Стаканны тетрадни юсюне салыгъыз да, аны тюбюню тегерегинден карандаш бла сиз тартыгъыз. Бу стаканны планы боллукъду.

3. Сернек тобну алыгъыз. Аны къагъытны юсюне салыгъыз да, тегерегинден карандаш бла сиз тартыгъыз. Сиз сызгъан тёртмюйюш сернек тобну планы боллукъду.

4. Столну планын къалай этерге боллукъду? Аны тетрадны юсюне сыйындырыргъа болмайды, ол себеден столну уллулугъун, ол алгъан орунну ёлчесин гитчертиб кёргюзюрге керекди.

Столну узунлугъу бла кенглигин ёлчелегиз.

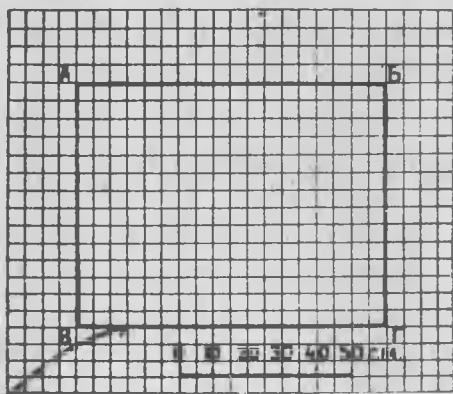
Айтыргъа, аны узуну 90 см, кенги уа 70 см болду.

Клетка тетрадны алыгъыз да, 4 клеткасын кёндеден санагъыз; точка салыгъыз, аны А бла белгилегиз.

А точкадан бу сыз бла 18 клетканы кёндеден санаб, экинчи точка салыгъыз, аны Б бла белгилегиз. А точкадан Б точкагъа тюз сыз тартыгъыз.

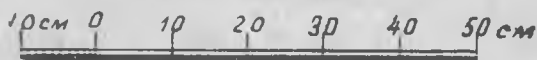
А точкадан энишге 14 клетка санагъыз да, В точкины салыгъыз: А бла В точканы тюз сыз бла джалгъагъыз; Б точкадан

энишге 14 клетка санагъыз да, Г точкины салыгъыз. В бла Г точканы тюз сыз бла джалгъагъыз.

Аныча Б бла Г точканы да тюз сыз бла джалгъасагъыз, тёртмюйюш чыгъады. Бу сурат гитчерген ёлче бла стол болгъан орунну кёргюзеди. Бу столну планы болады.

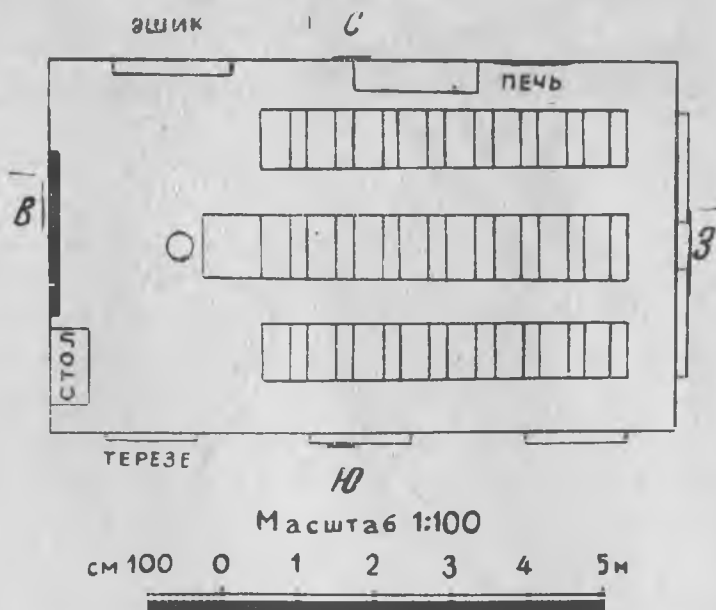
Бу планы сызар ючюн; тетрадны 2 клеткасын биз 10 сантиметрге санагъанбыз.

Планда 1 см кесини ёлчесини 10 сантиметрине тенг болады.

Табджанны, орундукъну, шиндикни планын сызыгъыз.

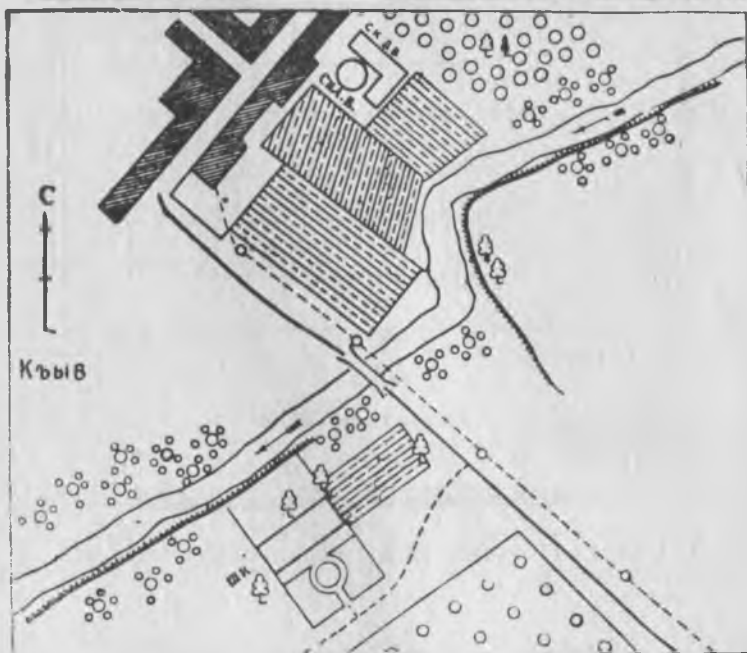
Классны планы.

Планда 1 сантиметр 1 метрни орун тутады.

Тетрадны бир клеткасы затны ёлчесини 1 метрин тутады.

Былай масштаб бла классыгъызны планын салыгъыз.

Терезелени, эшиклени, аланы орталарында къабыр-
гъаланы кенгликлерин ёлчелегиз. Панда терезелени,
столну, парталаны белгилегиз.

Устазны столуну север бла запад джанындан пар-
талагъа дери узакълыкъны метр бла ёлчелегиз.

Иш.

1. Суратха элни планына да къарагъыз.
2. Сурат бла планы башхалыгъын айыргъыз.

Самолёт.

А. Гайдар.

1.

Ингир бола эди. Ариу хансланы ийиси бла сууукъ аяз эшитилиб башладыла. Ууакъ чибинчикле кюнню къызыл таякъларында, бизге басыныб, тауушсуз учадыла, гугук да къысха-къысха къычырады.

Тынчайыб тургъан хауада, бал чибинлени тауушуна ушагъан, бир таууш эшитилди. Сора бир къалын булутну ичинден чартлаб чыгъыб, хауада кюмюшча бир зат джылтырады. Ол уллу болуб башлады. Тёрт къанаты барды, къанатларында эки бешмюйюш джулдузчукъ кёрюнеди.

Кючлю эм ариу аэроплан паровоздан эм тюздеги къушдан да дженгил, моторлары да таууш эте, агъачны башы бла, станцияны юсю бла, эм тынч сууукъну башы бла учуб кетди. Былайда сабийле бар эдиле.

— Узакъ джерге кетди!—деди Петька, ташайыб баргъан аэропландан кёзлерин айырмай.

— Узакъда шахарлагъа,—деди Васька да.—Аэропланла хар заманда да узакъда шахарлагъа учадыла. Джууукъ джерге ат бла барыргъа болады. Петька, уллу болсакъ, биз да узакъгъа учарбыз. Узакъда уллу заводла, уллу вокзалла да бардыла. Бизде аладан бири да джокъду.

— Бизде джокъду,—деди Петька.—Бизде разъезд бла Алешинадан сора джукъ джокъду.

Джашчыкъла сёзню тохдатыб, башларын ёрге кёл-
тюрдюле. Гюрюлдеген таууш эшитилди. Къарыулу те-
мир къанатлы, алашадан алаша тюше, къайытыб келге-
нин кёрдюле. Энди аны гитче чархлары бла кюнде
джылтырагъан пропеллерини тегереги да белгили кё-
рюндюле.

Машина сол къанатына таяна, агъачны, сууну, би-
ченликлени башында бир талай кере тегерек айланыб,
къууанган джашчыкъланы башы бла учуб кетди.

— Сен аэроплан узакъ джерлеге барады дединг.
Биз узакъ джербизми?—деди Петька.

Машина дагъыда бир кёлтюрюлдю, андан сора
аз-аз кёрюне, къызылдым булутлагъа ташайды.

„Бизни башыбызда нек тегерек айланады?“—деб
джашчыкъла бек сейирсине эдиле. Ала башха адамла-
гъа айтыргъа деб разъезд таба ашыгъыб кетдиле.

II.

Ала самолётну нек келгенин бир кесек замандан со-
ра билдиле. Бир джолда Васька, Петьканы излей бара
Иван Михайлович деген устазны тыркыкда газет окъуй
тургъанлай кёрдю.

— Сиз не затны юсюнден окъуйсуз, Иван Михай-
лович? Ышарыб окъуйсуз. Историямыды огъесе не
затды?—деб Петька сорду.

— Бизни джерлерибизни юсюнден окъуйма. Бизни
разъездни къатында завод ишлерикдиле. Уллу завод
боллукъду. Саз топракъдан алюминий деген металны
чыгърлыкъдыла. Бизни джерлерибизде алюминий кёб-
дю. Биз саз топракъды деб джашайбыз. Кёрдюнг-
мю, къаллай саз топракъ болгъанын!

Васька эшитгенин Петькагъа айтыргъа деб, тыр-
кыкдан секириб турду, алай болгъанлыкъгъа ол Петь-
каны табылмагъанын эсине тюшюрдю да, дагъыда

олтурду. Сора Иван Михайловичге къаллай завод ишленирини юсюнден, аны оджакълары узунламы боллукъдула деб, билирге талпыб сорду.

Завод къалайда ишленнигин Иван Михайлович алкъын билмей эди, алай оджакълары болмазын а ангылатды. Завод электричествону кючю бла ишлерикди. Тынч баргъан сууну тыйыб, анда электростанция ишленникди. Сууну кючю бла динамо-машинала айланыб, токну темир чыбыкъла бла заводха бередице.

Тынч баргъан сууну аллын тыярыкъларын эшитиб, Васька секириб турду, алай Петъканы къайры эсе да кетгенин эсине тюшюрюб, ол анга бек ачыуланды.

— Бу къалай тюрюлю адамды! Мында аллай сейирликле бардыла, Петъка уа къайры эсе да тас болгъанды.

III.

Талай кюнден сора, джашчыкъла суу бойнунда шатыр кёрдюле. Бу шатыр къайдан чыкъды деб, ала сейир болдула.

Шатырда эки адам бла бир уллу ит джашайдыла. Итни атына „Верный“ дейдице.

Бу адамла ученый адамла эдице. Иван Михайлович хапарын айтхан топракъны излерге келгендице.

Самолёт да алагъа болушургъа деб келген эди.

Ученыйледен айырылмай, бу джашчыкъла да харкюн сайын, суу бойнунда джюрюй эдице. Ала, ученыйлеге болушуб, суу боюнларын кёб тинтиб, сымарлаб джюрюдюле.

Батмакълагъа да барадыла. Бир джолда Кёк кёллеге дери баргъан эдице. Алагъа кеслери джангыз барыргъа бу джолгъа дери бир да базынмагъандыла.

Къайда айланганларыны юсюнден юйде сорсала:

— Биз топракъ излейбиз!— дей эдице.

Бек сейирлик ишди, не ючюн десенг, топракны не башхалыгы болганын бу джашчыкыла билмегендиле. Къургъакъ заманда къатыб, джауум джауса уа, аякылагъа джабышхан къалын балчыкъ болганды. Энди бош балчыкъ болмаганын билдиле, андан алюминий чыгъарын билиб, кеслери разы болуб, ученый адамлагъа керекли топракны излерге, агъачда джолчукъланы табаргъа болушадыла.

Бир кюн разъездде юч товар вагон къойдула. Сабийле танымагъан ишчиле вагонладан ящикле, томураула, къангала къотардыла.

Джашчыкыла ол кече кечге дери джукълаялмадыла. Ала разъездни джангы джашаугъа къатышханына бек къууанчлы эдиле.

Кёгет джыяргъа.

Л. Н. Толстой.

I.

Кишиле бла джашчыкыла кече атланы кютюб къайыта эдиле.

Тараска Резунов, онеки джыл болгъан джигит, барыны да алына чыгыб, ёрге, эл таба, атланы чабдырыб кетди. Къара ит атланы аллында, ызына алагъа да айлана, жарыкъ чабыб бара эди. Тараска юйюне джетиб, атланы да къабакъ эшикни джанына такъды. Сенцагъа кирди.

— Эй, сиз кёб джукъладыгъыз!—деб, ол сенцада юй туб джабыуну юсюнде джукълаб тургъан эгечлери бла къарнашларына къычырды.

Анасы ийнекни сауаргъа тургъанды. Ольгачыкъ эки къолу бла юйюкген акъ чачын сылай, секириб турду.

Джашла ингинде огъуна джер кёгет джыяргъа барыргъа сёз болгъан эдиле. Тараска да кече атланы

кютюб къайытханлай, эгечи бла гитче кърнашчыгъын уятыргъа сѣз берген эди. Ол айтханын этди. Анасы анга бир кружка сют берди. Ол кеси ётмекни кесиб столгъа алды—олтурду да ашаб башлады. Узакъда чегетчикни мутхуз джашилинде ол джалан кёлек джолну баргъан заманында, сабийле къызыл, акъ тамгъачыкъла болуб кёрюне эдиде. Тараска аланы уллу чегетден ётгенден сора джетди.

II.

Кёгетле кесилген агъачны джеринде болуучандыла. Джаш кёкенлени ортасында, алаша кырдыкда наныкъ, ишкилди болады.

Къызчыкъла аманларын ауузларына къабыб, игилерин а кружкаларына джыядыла.

— Олячыкъ, бери кел! Мында кёбдю!

— Къайда! Ау!..—узакъгъа чачылмай бир бирине ктычыра эдиде.

Тараска аладан узагъыракъда джарны аллына кетди.

— Грушка!

— Не?

— Бёрюге тюбесек не этериксе?

— Бёрю болса уа... Сен нек къркъутаса?

Мен къркъмайма,—деб Груша унутуб, иги наныкъланы ауузуна къабыб, аманларын а кружкасына джыяды.

— Бизни Тараска джарны ары джанына ётуб кетди.

— Тараска! Ау!

— О! Бери келигиз!—джарны ол джанындан,—деб Тараска джууаб берди.

— Ары да барайыкъ, анда кёбдю.

III.

Къызчыкъла энишге джаргъа кирдиле эм алайда, кюн бетде, олсагъатдан огъуна къызыл кёгетчикледен толгъан джерчикге тюбедиле. Экиси да тауушсуз бо-

луб, кьоллары бла да, ауузлары бла да тохдатмай иш-
лей эдиле.

Эслемей тургъанлай, не эсе да бир зат чырпыланы
къымылдатыб къачды.

Грушка асыры кьоркьгъандан джыгъылыб, джый-
гъан кегетчиклерин тегюб кьойду:

— Ой ана-а-м!—деб джылады.

— Кьоян, кьоян! Тараска! Кьоян! Ма,—деб Ольга-
чыкъ, чырпыланы ичинде кьоянны кек сыртын кер-
гюзе, кычыра эди.

— Санга не болгъанды?—деб Олячыкъ, кьоян та-
шайгъандан сора, Грушкагъа сорду.

— Мен берюдю деб кьоркьдум!—деб Грушка кю-
люб джууаб берди.

IV.

Кюн чегетни ол джанындан толу чыгъыб джерни
эм аны юсюндеги затланы бек кыыздыра эди.

— Олячыкъ! Джууунургъа,—деб къатына келген
кыызчыкъла чакъырдыла.

Барысы да сууну бойнуна джырлаб кетдиле. Кыиз-
чыкъла суу ичинде ойнай, кюн батхандан келген къа-
ра тубан келиб, кюн бузулуб, кек кюкюреб башлагъа-
нын эслемей къалдыла.

Кыызчыкъла кийиниб бошагъынчы огъуна джауум
джетиб аланы бек джибитди.

V.

Кыызчыкъла этлерине джабышхан къаралдым кё-
лекчиклери бла юйге къачыб келдиле.

Ала ашаб бошагъынчы кёлекчиклери кьурудула.
Джилеклени айырыб табакъгъа кьуйдула да дача-
гъа элтдиле.

Юйге къайтыб, Олячыкъ тишлери бла джаурукъ-
ну туюмчегин тешди да, анда болгъан апасны анасы-
на узатды. Анасы ачханы асырады.

Тараска уа, эртден азыкъдан сора атасы бла гар-
дош бачхада ханс артыб, арыб келген эди да, ол за-
манда ол къалын бутакълы эменни салкъынында
джукълай эди.

Соруула.

1. Сабийле джилек къайда джыйдыла?
2. Анда не кёрдюле?
3. Грушка къалай кычыра эди?
4. Олячыкъ аны къалай тохдатды?
5. Грушка къоркъгъанын къалай танытды?

Лётчикни джыры.

Ананы сютю ананы джюрек къаныды,
Ол къан ойнайды баланы санында.
Ана джурутум—мени анамды,
Мен сюеме аны джанымдан.
Мен учама илячинден дженгил.
Къыйырсыз сюймеклик, ётгюрлюк,
Сакъла джуртубузну кёз гинджингча,
Чууакълай турсун Совет кёк!
Алгъанды анам мени къойнуна
Ичириб манга къаблан сютюн,
Ёсдюргенди мени аслан кибики.
Буюкъдурмазча не от, не тютюн.
Мен учама илячинден дженгил—
Тыйгъыч джокъду аллыма не кече, не кюн.
Кюн ышарады башымда акъырын.
Джуртума тёгюб кызыл нюрюн.
Къурч къушуму от джюреги тебеди,
Пропеллери хойнух кибики къатады.
Сют уюгъанча тургъан булутланы
Къыпба-къыпба сылыб-сылыб атады.

Сабийле кёк джашнагъанда къачыб барадыла.

Суратны *К. Маковский* салгъанды.

Ай джюзеди кёк хауаны эки джарыб,
Ариулугъун булутлагъа джашырыб,
Бир чыгъады кёз туурама ол ышарыб,
Къурч къушуму кюмюш бла джарытыб.
Алтын толкъунлу сабанларым,
От тухдуй джибеклери тозураб,
Кёк чегимде рахатлыгъын сакълайма,
Ётгюрлюкню, батырлыкъны мен джырлаб.
Мен сакълай эсем Ана джуртуму,
Сакълайма анамы-атамы.
Партия ючюн, Ана джурт ючюн,
Мен артха салмам джанымы.
Мени джуртум мени анамды,
Бютеу совет халкъ—мени миллетимд.
Керек болса, джурутум ючюн
Джанымы берирге иннетимд!

Иш бла соруула.

1. Назмуну иги окъугъуз.
2. Лётчик Ата джуртуна не айтады?
3. Лётчик кесини ишин къалай сюеди?
4. Аны сюйгени къайсы тизгинледен танылады?

Джаз.

Акъ булутла сюзюле,
Тау башындан къарайла.
Джазгъы джелле сыртлада
Къауданланы тарайла.

Къар тюбледен ышара,
Джанкъозчукъла чыгъалла,
Къарла эриб тауладан
Ёзенлеге агъалла.

Нюрюн тѣге хар джерге,
Кюн таякъла тиелле.
Сырт да, ёзен да къалмайын
Джашил кийим киелле.

Къууанч болуб чыпчыкъла
Тюрлю-тюрлю джырлайла,
Мийик чыгъыб хауагъа,
Кюн узуну ойнайла.

Кюн тюзледе гюрюлдей,
Тракторла ишлейдиле.
Къозучукъла макъыра,
Аналарын излейле.

Иш бла соруу.

1. Назмуну азбар этигиз.
 2. Джазны келгенин къайсы тизгинле билдиредиле?
-

Къара топракълы тюзледе.

С. Покровский.

Паровоз сызгырды, гюрюлдеди...

Поезд тебреди.

Алгъа акъыртын, сора дженгил: та-та-та, та-та-та. Терезеге сюелиб, джерни тюрленнгенине сейирсинеме-Бахчала, чегетле бла сабанла кёрюнедиле. Подольскага дери кёб садла бла дачала бардыла. Серпуховда Ока суудан ётдюк. Ока сууну ары джанында чапыракълы чегетле башланадыла.

Сабанлада зынтхы, арпа, гардош бардыла, анда кендир да кёрюнеди.

Экинчи кюн эртденбла Курскны ичи бла ётдюк Чегет анда азды, тюз джерле кёбдюле. Тикле бла тёбеле да джокъдула. Джерни этегине дери сабанла кёрюнедиле. Бир терекчик да кёрюнмейди.

Энди сабанлада будай бла тары кёб кёрюнедиле. Кёб джерледе колхозну сабанлары орулгъандыла, бир бир джерле орула турадыла, жаткала сабанлада чыктырдайдыла, уллу комбайнла акъыртын барадыла.

Джоллада автомашинала бек кёб джюрюйдюле.

Акъ юйле кёрюнедиле; элле гитче къулакъчыкъланы ичлериндедиле.

Тюзледе бара тургъанлай кенг джарны кёресе. Джарны тюбюнде суучукъ агъады, неда гитче суучукъ

кёрюнеди, аны къатында—чырпыла, уллу эл. Ингир къарангыда электрочыракъла джарыкъ джанадыла, юйлени терезелери да бек къууаныб джарыйдыла.

Тюзледе элле кёрюнмейдиле, ала батыу джерледе къулакъ ичледе, суу боюнлада бардыла. Джер анда къаб-къара болады, ол затны бютюн да джангы сюрюлген джерде бек кёресе.

Тюзле.

Харьковдан сора джер андан да тюздю. Хар джерде юйлени къатында балий терекле, алма терекле, кертме терекле кёрюнедиле. Къарауул юйчюклени алларында уа мийик бусакъланы кёресе. Ма Украина!

Сабанлада къаз сюрюуле кёрюнедиле. Сюрюуле мында джайылыб отлайдыла.

Джан-джанларында шекер чюгюндюрлени сабанлары кёрюнедиле, не да тахдала бардыла. Хауа мында бек иссиди. Джайы эртде башланады, кеч бошалады.

Юг джанында Днепропетровскдан ары, сабанлада тенгизча чайкълалган чёплеулени кёрюрсе. Чёплеу джау бла чёплеуле да мындан кёб джерлеге джибериледиле. Вагондан къарасанг, заводланы оджакълары кёрюнедиле

Бешджыллыкъны джылларында Украинада кѣб шекер завод бла джау этген заводла ишленгендиле.

Машина ишлеген заводла да бек кѣбдюле.

Соруула бла иш.

1. Мында джазылгъан джолну картада табыгъыз.

2. Джерни башы къалай тюрленеди, сабанлада не тукъум джангы битимле кѣрюнедиле?

3. Бешджыллыкъда Украинаны джашауу къалай тюрленгенди?

Мюрзеу джыйыу.

Кѣбдю джыйылгъан мюрзеулене санлары.

Къууанчлы джашасын аны джыйгъанланы
джанлары.

Зынтхы ашаб семиредиле маллары.

Кѣб ишлерге сюедиле къоллары.

Айланыбды иги ишлерге аллары.

Джокъду аланы арыулары, талыулары,

Бу мюрзеуден ишлеген бары ашасын!

Къралгъа мюрзеу ташыйдыла.

Мюрзеулени таза джыйдыргъан,
Кенг амбарлагъа къудургъан,
Урунганланы барысын да тойдургъан.
Совет власть джашасын!
Ётмеклени эркин этдирген,
Малны игисин кютдюрген,
Сабанланы аламат битдирген,
Миллетлени барын бирикдирген,
Джашауну игисине джетдирген,
Совет власть джашасын!
Барлакъланы тракторла сюрелле.
Сабанланы комбайнла оралла.
Колхоз джашауду коммунизмге бардырлыкъ;
Хар бир кереклинги табдырлыкъ,
Малланы кёбюн кютдюрлюк,
Джерлени эркин сюрдюрлюк,
Властыбызны суююгюз.

Соруу бла иш.

Совет властны юсюнден джырда не айтылады?
Назмуну азбар этигиз.

Мюрзеу.

Колхоз сабанланы кёбюсю мюрзеудю.

Мюрзеу ётмек этерге джарайды.

Бу мюрзеуден ётмек, тюрлю-тюрлю крупала этиледи, саламы мал ашха эм мюлкню башха кереклисине джарайды.

Будай бла къара будай бек керекли мюрзеуледиле.

Къара будайны баш къусханы кёб билинмейди, аны гоккасы бек аз кёрюнеди. Ол а баш къусуб бошаса бюртюк да этеди. Аны тамырлары джайылыб турадыла, тереннге бармайдыла. Къаурасыны ёзеге болмайды, ичи бошду, къаурасы бууунлу болады.

Къара БудаЙ.
будаЙ.

Арпа. Бутакълы
будаЙ.

Къара будайны чапырагъы иничге узун болады. Аны чапырагъы стебелине чѳргеледи.

Къара будайны историясы бек сейирликди. Бурун къара будай югда хансха саналгъанды. Джерчилик северге джетиб башлайды, северни адамлары будай бла бирге аны сабанларына себедиле. Къыш къаты заманда будай юшюб, къара будай сууукъдан къоркъмай ёседи. Анга эслерин бѳлюб, северни халкълары къара будайны себиб башлайдыла. Алай бла къара будай къаура хансдан культура битимге, будайгъа, кѳчеди.

Будай бла арпаны тамырлары, чапыракълары, къауралары къара будайныкъына ушамайдыла.

Зынтхы бла тарыны будай бла арпадан айырыб тынч таныргъа боллукъду, аланы башлары джыйыладыла, сибирткиликча боладыла.

Мюрзеу урлукъну джаз бла кюз себедиле. Къара будайны джайны аягъында не кюзню аллында себедиле, аны тамырлары къышха дери бегийдиле. Къар тюбюнде къышлайдыла. Джаз а ёсюб башлайдыла. Тары бла зынтхыны джаз себедиле.

Соруула.

1. Сиз къайсы мюрзеулени кёргенсиз?
2. Будайны арпадан башхалыгъы неди?
3. Тары бла зынтхы битимсизге нек саналадыла?

Тары.

Зынтхы.

Нартюх.

Нартюх бизни джерледе 400 джыл мындан алгъа белгили болгъанды. Ол ашхы мюрзеудю. Аны бюртюк-лери кочанында боладыла. Нартюх бек татымлы мюрзеудю. Нартюхню чапыракълары бла сабагъы мал аш боладыла.

Отуну аз джерледе нартюхню къургъакъ сабагъы отуннга джарайды. Малчылыкъны ёсдюрюуде нартюхге джетген джокъду.

Соруула бла иш.

1. Къайсы мюрзеуледен ун этедиле? Къайсыладан крупала этедиле?
2. Принчден, тарыдан, арпадан, будайдан, зынтхыдан, гречихадан этилген крупаланы атлары?
3. Тюрлю-тюрлю мюрзеулени бюртюклеринден коллекцияла джыйыгъыз.

Агъаз.

— Бизни бир-бир тау джерлерибизде сабанланы да, биченликлени да сугъарыргъа керекди,—деб Чотай би зге хапар айтыб башлады. Бир джолда тегерегине да хуна буру этилген нартюх сабанчыгъыма биринчи кере суу сала тургъанлай, хунаны бир тешигинден бир тешигине кире айланган бир узункъуйрукъ акъ агъазчыкъны эследим.

Аны бачхагъа зараны джетген огъай эсенг, заранчы чычханланы ол уста къурутуучу болгъаны ючюн, анга тиерге болмайды.

Сабаннга сууну джибергенден сора, суу джетиб джубуранны, чычханны джерни тюбюнде орунларына кирсе, ала андан къачыб чыкъмай чыртда амаллары джокъду.

Аланы хар бири суу джерден къургъакъ джерге дженгил къутулургъа кюрешиучюю.

Сабанлагъа суу сугъаргъан заманда, бир тюрлю мыллыкчы къушла джер тюбюнде джашагъан джаныуарланы джер башына чыгъыучуларын билиб, сабанланы башында, джууукъда учуб, ол джаныуарланы мараб айланыучудула.

Сабанымы ичинде, суу да хазна джетмеучю бир зыгъыр, аз битимли тебечик бар эди да, мен да анга суу джете болурму деб къарасам—акъ агъазчыкъ, ауузу бла чычханны белинден кенделен кысыб, хуна таба айланыб, башчыгъын да ёрге келтюрюб, акъырын баргъанын эследим.

Тюз мен да кёзюмю агъазчыкъдан айыргъан кёзюучюкде, къайдан джетгенин билмедим, бир къуш окъча джетиб, ауузунда чычханы болгъан акъ агъазчыкъны

тырнакълары бла кѣлтюрюб, джерден ёрге айырыб,
мени хахай-туайыма да къарамай, учуб кетди.

Мени агъазчыкътъга джаным бек ауруду.

Арабий, къуш аны къалайгъа къонуб ашарыкъ болур деб ёрге къарасам, мени сабанымы башында—кѣкде, къушну башы алгъынча алгъа созулмай, аякълары да, башы да бирге къошулгъанча, кеси да бир сейир формада учуб айлана тургъанын кѣрдюм да, энди бу не алапатды, не сейирди деб, кѣзюмю андан айырмай къарадым.

Ол джерге тюшюб тебregenлей, мен ол тюшер джер таба баргъаным себебли, ол джерге джетерге, мен да, алайгъа джетдим.

Кесек заманны ичинде къуш учууун тохдатыб, алашадан алашагъа тюше келиб, мени сабанымы къатында бир ачыкъ тѣбечикге мыллыкча келиб тийди.

Къушну аякъларындан ычхыныб, къачыб баргъан акъ агъазчыкъны ызындан бек сейрсиниб, хуна тешигине киргинчи къараб турдум.

Къушха не палах болгъанды деб къарасам, аны богъурдагъы ариу кесилиб тургъанын эследим да, бютюн да анга сейир-тамаша этдим.

Нартланы: „Биреуню бѣркюн алсанг, бѣркюнге сакъ бол“,—дегенлери кертиди деб, Чотай хапарын бошады.

Кюзлюк.

Кюзлюк будайла
Чайкъаладыла,
Таза алтынлай
Саргъаладыла.

Адам ташайта
Мийикликлери,
Тюз колхозчула—
Энди иелери.

Эртденнги аяз
Къозгъайд сабанны.
Хазырды колхоз
Оругъа аны.

Джерни семиртиб
Сугъарыб, къараб,
Махдалад колхоз,
Хар иши джараб.

Агроном келди
Сабаннга къарай,
Чал ургъан чачын
Аязчыкъ тарай.

Соруула бла иш.

1. Кюзлюк деб неге айтабыз?
2. Кюзлюкню къачан орадыла?
3. Назмуну азбар этигиз.

Айныб ёседи,
Теблемей бир мал.
Къууандырады
Чайкъалыб сабан.

Къызыл байрагъы
Джелде тозурай,
Комбайн кирди
Оругъа будай.

Бир чёб къалдырмай,
Терк оруб, джыяд.
Кирсиз, суууруб,
Сауутха къуяд.

Къачны сынау.

В. Бианки, А. Клыкова.

Кёрюб сынагъаныгъызы джазыгъыз.

Сентябрь.

Биринчи эртденги сууукъ къачан тюшеди?

Турнала кыбылагъа къачан учуб тебreyдиле?

Къайын тереклени чапыракълары саргъалыб, кюрюч бла джёгени чапыракълары уа кызарыб къачан тебreyдиле?

Колхозчула кюзлюк сюрюб, урлукъ чачыб къачан тебreyдиле?

Кюзю къара будай къачан кёгериб тебreyди?

Октябрь.

Чапыракълы чегет къачан джалан болады?

Биринчи къар бурчакъла къачан тюшюб тебрерикдиле?

Ноябрь.

Кёлле, суула къачан бузларыкъдыла?

Чана бла учуб не кюн башларыкъдыла?

Иш.

Кесигизни терезегизни тюбюнде къанатлылагъа аш кыюугъуз, къайсы къанатлыла келликлерин сынагъыз.

Тёгерекде болгъан затланы тюрлениулерин, къанатлыланы сынагъаныгъызы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къачда колхозда.

Н. Незлобин.

I.

Суу сууукъ болуб, тишлеринги джызылдата эди. Кёк сууну тубюнде ташларына дери кёрюне эди.

Къарылгъачла учуб кетген эдиле.

Колхозда урлукъ атхан машинала эртденден ингирге дери дыгъырдайдыла.

Кече кюн да тракторла гюрюлдейдиле.

Сабийле школгъа барадыла. Марков Серёжагъа джылы джумушакъ къумачдан кёлек тикдиле. Колягъа джангы чурукъла алдыла. Бары да ёсуб, эсли болдула, артыкъ да Тихонов Гриша: аны керти костюму барды.

Сууну юсю бла школьниклеге ётерге агъачладан кенг кёпюр ишледиле. Энди эм гитче сабийле да къоркъмай ётедиле.

II.

Кюнле чууакъдыла, тюзледе чибин аула учадыла, тюзлени башларында кёк да, кёз алдарча, кёгереди.

Гардош къазыб башладыла.

Дженгил бир ат къаладжюгюн тартыб тюзге чыкъды.

— Тюз бар!—деб сабанчы къычырды, акъыллы ат да баразаны бузмай барады. Гардошла баразадан машокдан чыкъгъанча къуюладыла. Сабийле бары да школдан сора барыб гардош къазыб, колхозгъа болушадыла. Бир бирин озаргъа излейдиле. Таб, Маша да четенчиги бла бир джыйды. Уллу четенлени ёрге къалаб джыйдыла.

— Сабийле, сиз бир кереге кёб алмагъыз!—деб бригадир барына билдирди.

— Хата джокъду, кёлтюрелликбиз,—дедиле.

Корзинкаланы дженгил-дженгил толтуруб гардош къалаугъа къуядыла.

Къалау уллудан уллу болады.

Гюрюлдешиб джюк машинала джетедиле. Сабийле: „ЗИЛ!“ —деб къычырадыла.

Сабийле атын билмеген машина джокъду. Алгъынча энди колхозчула сабанладан гардошну шахаргъа элтмейдиле. Машинала гардошха шахардан кеслери келедиле. Базманла уа тюз бачханы ичиндедиле. Базман чегеди, машинала бла келген адамла уа джюклейдиле, счетовод тергеб джазады, бригадир неда колхозну председатели кеси ишни къалай баргъанына къарайды, шоферла уа машиналаны къатларында сюелиб, тютюн ичедиле.

Машиналагъа гардош джюклеген сагъатда, сабийле машинаны къатына басынадыла. Машинала теберрге хазыр болгъанлай, гардошдан къаланган машиналаны юслерине минедиле. Сабийле гардош бачхаладан, къычырыб джырлай, кетедиле. Шоферла машиналаны элге джетгенлей тохдатыб: „Энди болду, тюшюгюз, ансы Москвагъа алыб кетерикбиз!“ —дейдиле.

Сабийле машиналадан секириб тюшдюле.

— Сау бол, энди юйюбюзге джетдик!—деб, сабийле шоферланы ызларындан къычырадыла. Дагъыда ким озса да деб, чабышыб, сабийле ишге киредиле.

III.

Сууукъла тюшдюле.

Эртден сайын сабийле сумкалары бла суудан ётген сагъатда сууну къатында, тегерегинде джерде къар чыммакъ бузлаб агъарады.

Тюзледе джукъ къалмагъанды. Алай а тёбен суу джагъада къобуста кёгереди.

Къобуста сууукъдан къоркъмайды. Сууукъ болса,

кѣобуста суулу болады. Колхозчула кѣобустаны кесерге джылы кийиниб келедиле. Кѣобустала адамны кѣулачы джетмезча уллу боладыла.

Сабийле дерследен сора да школда кѣаладыла. Сурат салыб, классларын джасайдыла.

Дженгилде байрам боллукѣду.

IV.

Кѣуанчлы байрам джетди.

Суудан ѣтген джерде мийик тагѣылыб, кѣызыл кѣумач бла джасалгъан арка. Бюгюн пионерле боюнларында кѣызыл галстуклары бла джырлаб, аны тюбю бла озадыла.

Марков Миша алкѣын окѣумайды, алай а сабийле утренниклерине аны да элтгендиле. Школубуз кѣалай ариу болгъанды.

Раиса Дмитриевнаны джангы чебгени барды. Аны кѣкюрегине эки орден тагѣылыбды. Сабийле да директорларындан артха кѣалмайдыла: кирсиз болгъандыла, джангы кийим кийгендиле. Артыкѣ да кѣызчыкѣла бек джасаннгандыла—лентачыкѣлары, ариу эшилген эшмечиклери, акѣ джагѣачыкѣлары.

Кѣб ата, ана келиб, сабийлерине кѣараб кѣууанадыла.

Иван Васильевич деген тракторчу келиб сабийлени, кѣобуз согѣуб, тебсетди.

Утренникни гимн джыр бла башладыла. Андан сора сабийле кѣб джырланы джырладыла. Миша да алагѣа кѣошулуб:

— Пионерлени ашхыды

Уллу Ата джуртлары.

Бек кѣб сабий кѣарайды

Бизге тамам сукѣланыб,—

деб джырлайды.

Марков Мишачыкъ къарнашларыны ызындан ариуджасалгъан столгъа джетеди. Анга да къалгъан сабийлеге бергенлерича саугъа бердиле: конфетле, печенье-ле, чѣртлѣуюкле дагъыда алмала.

Андан сора сабийле тюрлю-тюрлю оюнланы ойнаб тебретиле. Колхозну председатели да праздникге келгенди. Ол школгъа къуру да келеди. Школну юйлери джылымыдыла, жарыкъмыдыла деб къарайды. Учительница анга кимни къалай окъугъанын айтады.

Сабийле школдан ингирде къайтдыла. Терезеледен жарыкъ чыгъады. Быллай къууанчлы кюнледе орам да сабийлеге эркин, уллу кѣрюнеди. Кѣкден биринчи къар бурчакъла агъадыла.

Соруула.

1. Школда окъуу башланган кюннге сабийлерин аталары, аналары къалай хазырладыла?
2. Колхоз школьниклеге не бла болушду?
3. Къачда колхозда не ишле бар эдиле?
4. Сабийле уллулагъа къалай болуша эдиле?
5. Сабийле не затха бек разы бола эдиле?
6. Бусагъатда гардошну бачхаладан шахаргъа не бла элтедиле?
7. Школ Уллу Октябрь социалист революцияны байрамына къалай хазырланды?
8. Уллу Октябрны кюнюн къалай ашырдыла?

Окъуюкъ.

Билимден ашхы зат джокъду,
Билгенни джюреги токъду,
Билим тушманлагъа окъду.
Окъуудан къачхан бардан джокъду.

Билим таулары тешеди,
Джарыкъ джашауну эшеди.
Билимни сейир кючюнден
Къышхыда алма бишеди.

Билим ат болуб чабады,
Къуш болуб, кёкде учады.
Чабакъча, тенгиз тюбюнде
Батхан кемени табады.

Билим бизге джолну керир,
Билим бизге насыб берир.
Ленинни окъууу бла
Сокъур кёз да дуния кёрюр.

Соруула.

1. Билим неге джарайды?
2. Назмуну азбар этигиз.

Мичурин.

С. Ижевский.

Рязань губернияда тукъуму Мичурин болгъан Ваня деб бир джашчыкъ джашагъанды. Аны атасы да, къарт атасы да кёгет терекле ёсдюрюрге бек суюгендиле. Ваня да ишлерге бек талпыб башлагъанды. Аны тенглері чабыб, ойнаб айлансала, ол да терекле бла кюреше туруучан эди. Алма терекни орнатхандан, бир джерден башха джерге кёчюргенден суюген иши джокъ эди. Тереклени уллусун гитчесин да бек багъалы кёргенди, суюгенди, кюн сайын алагъа къараб тургъанды.

Бир бирде узакъдан, Кърымдан неда Кавказдан келген кертмелени, джюзюмлени кёрсе, аланы ариу-лукъларына, татлылыкъларына сейирсиниб, кёзлерин айыралмай къарай эди. „Ала бизде да ёсселе, къалай иги боллукъ эди. Бизни джерибизге, сууукъ къышларыбызгъа, аланы къалай юретирге боллукъду?“—деб ол кёб сагъыш этгенди.

Ваняны гимназияны бошаргъа мадары болмады. Аныча фахмулу сабийге дагъыда кёб окъургъа керек эди, алай а джарлылыкъдан ол окъууну къоуб, темир джолну конторуна ишге кирди. Ишин суймей эди, юйге келсе, бош заманын быягъы терекле бла ашыра эди.

Ол китабла сатыб алыб, окъуб башлайды: талай джерден урлукъла, растениеле джазыб келтиртеди, аланы кесини бачхасында себеди, орнатады, джылыгъа кюннге юреннген, къыбыла джанында битиучю кёгетлени алайда ёсдюрюрге кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа ала аны садына къолай джарашалмайдыла, ауруйдула, сууукъдан юшюйдюле, аланы чырмаргъа, аманнга юретирге уа Мичурин да суймей эди.

Ол эски шохларын да унамайды: китаиканы, антоновканы эм бахчасында башха тереклени да, аладан уллу эм ариу алмаланы джыяды да, урлукъларын айырыб, иги джерге атады.

Джаш алма терекчикледе не тукъум алмала битерле деб сау джылланы сакълайды, амма, алада да къарт алма терекледе битгенден башха тюрлю алма битмейди.

Мичуринни орнуна башха адам болса, ол бу сынауланы эртде огъуна къояр эди.

Ол заманда башха джерчик алыргъа Мичуринни онгундан келди. Эски терек бачхасында эртдеден тар эди да, Мичурин джангы джерге кёчдю. Коз-

ловда джашагъанла анга бек сейир этедиле. „Къалай сант адамды. Аллай бир ишни кесине не ючюн алады? Кимге керекди аны иши? Ол иш анга ашатса да бир эди, садакъачы болгъанлай къалады“.

II.

Джангы джерде Мичуриннге эркинирекди, ол башха тюрюлю ишлеб башлайды.

Мичурин, северни тереклерин югнукуулагъа къошуб, джангы терекле чыгъарады. Ол кандиль деген кърым терекни чакъгъаныны пыльцасын китайканыкына сала эди. Китайкада алмала битедиле. Джангы алманы урлукъларын салды.

Ол урлукъладан гитче терекчикле ёсдюле.

Он джылдан сора ол терекчикледе кёгет битиб башлады. Мичурин ала бла тюрюлю-тюрюлю сынауларын тохдатмады.

Ол бек иги терекчикни бир къауум чакъгъанын кесиби алды да, китайканы къабугъун джарыб, ичине салыб байлады.

Ол терекде битген алмала ууакъ татыусуз болдула.

Ол терекни бек суюуб, чыдаб, багъыб турду. Джылдан джылгъа ол терек уллу эм татлы алмала бере эди. Ол алмала кърым алмалагъа ушай эдиле. Алай битген терек а сууукъдан къоркъмай эди.

Ма быллай къыйын джолла бла, кёб джылланы кюрешиб, Мичурин кесине джангы сортла чыгъарды. Мичурин 350 джангы сорт чыгъаргъанды: алмала, кертмеле, къара эрикле, балийле, шабдалла, ол огъай северде битген джюзюм да.

Мичурин джюзюмлеца, кёгети дженгил битген балий терек да чыгъарыб битдиргенди.

Алай этер ючюн ол балий терек бла эбзе кёгет терекни джалгъагъанды. Аны хайыры аламат болду. Кёзюнг бла кёргенинге ийнанырынг келмейди: та-къузюк чапыракъланы ортасында джоппу битген балийле салыныб турадыла.

Аланы битимлери да къалгъанладан кёб болады.

Ачы такъузюкню Мичурин татлыгъа, уллугъа айландыргъанды, аладан вино эмда варенье этиб башлагъандыла. Аныча дагъыда Мичурин кёб тюрю джангы сейирлик терекле чыгъаргъанды.

III.

Мичурин кесини ишин журналлада джазыб башлагъанды. Узакъ Петербургда патчах министрле аны ишин бек магъаналыгъа санагъандыла. Къарыуун тауусуб, Мичурин къралдан болушлукъ тилегенинде уа, джукъ бермей къойгъандыла.

Ёмюрюмден бери кюрешген ишим бошунагъа, зыраф болуб къалады деб, Мичурин бек ачий эди.

Быллай къыйын кюнлерини биринде ол Козлов шахаргъа америкачылары келгенин эшитгенди. Ала узакъ Америкада Мичуринни Козловда кёб битимли джангы терекле чыгъаргъанын эшитгендиле. Америкачыла Мичуринни Америкагъа ишге чакътыргъандыла.

— Огъай, мен Америкагъа бараллыкъ тюлме. Ёмюрюмю мында, кесими джуртумда, ишлегенме да, джашаууму артын да мында ашырлыкъма. Ким биледи, бошунагъа къыйналмагъанымы бизде да адамла ангыларча кюн тууар эсе уа,—дегенди.

Мичурин кесини джуртун, джерин, миллетин бек суйгенди, ол себебден башха джерге кетерге унамагъанды.

Бизни къралыбызда Уллу Октябрь социалист революция болду, Совет власть бегиди.

Мичуринни хапарын Владимир Ильич Ленин эшитди. Ол Мичуринге болушлукъгъа агрономла, юри-ниучюле, сынаулада керекли затланы бердирди.

1925 джыл 25 октябрда Козловда И. В. Мичуринни ишине 50 джылы толгъанына уллу къууанч этилгенди. Михаил Иванович Калинин анга былай джазгъанды:

„Багъалы Иван Владимирович!

Кесим барыб, Сизни багъалы кѣргеними, суюгеними билдирирге мадарым болмагъанына бек кыйналама.

Къагъыт бла Сизге ол муратымы билдирирге эмда сизни бла биргелей Сизни эллиджыллыкъ кыйыныгъызыны магъанасына къууаныргъа эркинлик беригиз.

Табигъатны кючюн хорлауда, аны адамгъа бойсундурууда мындан ары да Сизни ишигизни алгъа барырын ачыкъ джюрегим бла излейме.

Сизни бек суюген М. Калинин“.

Кѣб хайырлы кыйыны ючюн правительство Мичуринни эм уллу сый бла—Ленинни ордени бла сау-гъалагъанды, Козлов шахаргъа Мичуринни атын атагъандыла.

Мичурин 1935 джыл ългенди. Джюзле бла аны окъуучулары ол тутхан ишни—джангы ёсюмлюклени чыгъарыуну бардырадыла.

Соруу бла иш.

1. Мичурин кѣгетледен къаллай джангы сортланы чыгъаргъанды?

2. Кандиль-китайка деген джангы алма терекни къалай чыгъаргъанды?

3. Мичуриннге бу иште аны тѣзюмлююгю, къаджыкъмай кюрешгени, билимни сюйгени къалай болушханларын айтыгъыз.

4. Мичуриннге природаны тюрлендириучю деб атаргъа не себебден болады?

5. Совет власта Мичуринни джашауу къалай тюрленгенди?

6. Мичуринни ишин кимле джюрютедиле?

Алма терек.

Алма терек турады,
Кѣгет басыб, сирелиб,
Ауур бутакъларына
Кѣб тиреуле тирелиб.

Алай тиреу тѣреди,
Бутакъ сыныб кетмезге,
Алма басхан терекге
Кѣб сырафлыкъ джетмезге.

Сары, къолан алмала
Эртден чыкъда джаналла.
Сен къатларына барсанг,
Дух ийисден алалла.

Кѣбюсю алмаланы
Кюзге бишиб джетеди.
Джелчик къакъгъанлай агъыб
„Тыпар-тупур“ этеди.

Алма терек орнатыб,
Ёсдюрюрге керекди:
Кѣгет терек адамгъа
Бек файдалы терекди.

Иш бла соруула.

1. Алмала бишселе къалай боладыла?
2. Сен ненча терек орнатханса?
3. Назмуну азбар этигиз.

Джуртубузну кёгет терекле бла джасайыкъ.

Иван Владимирович Мичурин бютеу Россияны кёгет терекледен толурун, кёгетле да бачхада битген къалгъан ашча кёб болурун кюсегенди. Бютеу джашауун ол бу иште кюрешиб ашыргъанды. Хар пионер кесини терезесини туурасында алма, кертме неда башха кёгет терек орнатса, Мичуриннге ол эм уллу сый боллукъду. Аны бла биргелей пионерле аны муратын джашауда болдуругъа болушадыла.

Къыбыла районлада терек орнатыуну эм иги кёзююу къачды, Союзну север бла орта джерлеринде—джазды. Къачда—терекни чапыракълары агъыб бошалгъандан сора, джаз—терекле сууланыб башлагъанлай орнатыргъа керекди.

„Битимлени джангы формаларын табигъатда болдургъандан эсе, иги болдуругъа адамны къолундан келликди, алай этерге да керекди“.

„Кереклибизни табигъат берликди деб, аны сакълаб туругъа боллукъ тюлбюз; андан кереклибизни алмакълыкъ бизни борчубузду“.

И. Мичурин.

Къоян.

Л. Н. Толстой.

Къоян кыш элни къатында джашай эди. Къоян кече бир къулагъын кёлтюрюб, мыйыкъларын ары-бери кымылдатыб, ийисгеб, арт аякъларына чёкдю. Андан

сора терен къарда бир-эки кере секириб, дагъыда чёгюб тегерегине къарады. Тегерегинде къардан башха зат кёрмеди. Къар, тёбеле болуб, шекерча джылтырай эди. Кёкде, суукъ тылпыну ичинде, джылтырагъан джулдузла кёрдю.

Къоян ындыргъа барып ючюн, уллу джолдан ётерге керек эди. Уллу джолда арбаланы чархлары чыктырдайдыла эм атла да юркедиле.

Къоян дагъыда джолну къатында тохдады. Кишиле чаналаны джанында, джагъаларын да ёрге этиб, бардыла. Арбала озуб кетгенден сора, къоян ындыргъа чабыб кетди. Джолда эки къояннга да джолукъду. Ала ойнай-ойнай ташайдыла. Къоян ындырда нёгерле-ри бла ойнады, зынтхыдан тойгъунчу ашады да, къар басхан джатма башына минди, чалмандан тюшюб, эртдеден таныгъан джарына тигелеб кетди.

Кюн чыкъгъан джанында танг джарыды... Элде тиширыула туруб суугъа бара эдиле... Джолда арбала кёб эдиле.

Къоян джолдан ётдю да, кесини эски уясыны къатына келди. Алайда мийигирек джерни сайлаб, къарда джангы уя къазды. Башын тышына айландырыб джатды. Къулакъларын да сыртына салды да, кёзлерин ачханлай джукълады.

Соруула.

1. Къоян къайда джашай эди?
2. Бу иш джылны не заманында болду?
3. Къоян къайры барды? Нек барды?
4. Къоян джолда кимге тюбеди?
5. Къоян не зат ашады?
6. Къоян не заманда ызына къайытды?

Чегетни хайыры.

К. Паустовскийни хапарындан.

Чегет битимни джелден сакъларгъа джарайды. Чегетни агъачын эл мюлкде хайырландырадыла. Андан сора да чегет хауаны кирсизлигин сакълайды.

Чегетле хауаны букъудан ариулайдыла.

Чегетле кёллеча, тенгизлеча, джерни юсюн джасайдыла.

Чегет хар заманда да ариуду: къар басхан, булут къыш кюнледе да, джылынган хауа чайыр ийис этген исси джай кюнледе да.

Чегетни артыкъ да ариу кёзюю алтын бетли чапыракъла джерге акъгъан кёзюудю, кёк мийик болуб, къач кюнледиле.

Чегет бизни байлыгъыбызды, къургъакълыкъдан, исси джелледен сакълаучубузду, бизни саулугъубузну сакълаучуду, бизни джерибизни эм айбат кийимиди. Ол себебден аны, бек багъалы затны сакълагъанча сакъларгъа, ёсдюрюрге борчду, бир терекни да, бир кёкенни да эркинликсиз кесмезге керекди.

Джашил аптека.

Чегетге, не джайлыкъгъа чыкъгъанлай, сиз джашил аптекагъа киресиз. Сизни аякъ тюбюгюзде чырмауукъ ханс чырмалыб джатханын кёрюрсюз. Бу хансны урлукълары сумкагъа ушаш юкюл коробкачыкълада джетедиле. Чырмауукъ хансны бу сумкасында къанакъанны тохтатыучу бек багъалы дарман болгъанын бек аз адам биледи.

Къотурлада ёсген уулу беленаны чапыракъларындан ауругъан джерге салыучу дарман этедиле.

Сугъарылыучу джайлыкълада, суу джагъалада чакъыб тургъан валериананы кёрюрсюз. Аны тамырла-

рындан валериана тамчыла деген дарман этиледи. Ландышны чапыракъларындан этилген дарман джюрек аурууланы багъаргъа джарайды.

Чегетде битген да кѣб дарман ханс барды. Наныкъ къатханла терлетмезге джарайдыла, къуругъан ишгилди къатханла къарын ауруулагъа джарайдыла.

Наныкъланы, джилеклени кѣбюсю ауругъан адамны багъаргъа джарагъан къой, адамны аурур джеринден тыяргъа да джарайдыла. Аланы витаминлери болады. Витаминле къара ишгилдиде да, такъюзюкде да, чегет кѣгетледе да кѣбдюле. Барындан да ит бурунлада кѣб боладыла.

Бусагъатдагъы медицина 130-гъа джууукъ тюрюлю тюрюлю хансны дарманнга джаратады. СССР-де ала бары да ёседиле. Вожатыйладан, ботаниканы учителлеринден юрениб, пионерле кѣб дарман ханс джыяллыкъдыла.

Соруула.

1. Хапарда къайсы дарман хансланы атлары айтыладыла?
2. Сиз аланы къайсыларын таныйсыз?
3. Къаллай кѣгетле дарманнга джарайдыла?

Наратла нек ёсмей эдиле.

П. Кондратьев.

(Чегет битдириучюню хапары.)

Мен наратны нек сюеме? Ол, мени сартын, бек ариу эм ашхы агъачды. Бизни элибизде наратла ёсмей эдиле. Мен ученик заманымда наратла келтирирге он километр джюрюб тургъанма. Джаш наратчыкъланы тамырлары бла чыгъарыб келтириучен эдим. Ненча нарат терек орнатдым. Аладан бири да ёсмеди. Терекни ол джукълагъан заманда, неда джылны биринчи кюнлеринде, не кюз башха джерге орнатыргъа боллукъду. Мен аны билмей джайгъыда терек ёсе тургъан заманда кёчюрюб тамырларын да джолда силкиндириб тургъанма. Чыбыкъны тамырларын мылы бысдыр бла чырмаб, къурутмай, кёчюрюрге керекди. Тамыры къуруса, терек ёсмез. Джерге орнатсам, джерни ашхы теблерге къоркъуб, мен наратчыкъны тюз орнатмай эдим. Наратчыкълагъа, нарат гокка ханс тюлдю деб суу къуймай; тамырлары сыйынмагъан уручукъ къазыб анга, къалай болса да кюч бла тюртюб, орнатыб тургъанма, ала энишге джерге барыргъа керекдиле деб.

Терекни тёнгеги бла тамырларыны арасында бойну болгъанын билмей, орнатхан заманда аны джер бла джабылмазгъа керек болгъанын да билмегенме; ол боюн тышында ачыкъ къалыргъа керекди.

Мен энди улайгъан адамма, чегет ёсдюрюучюме. Ала энди менден мийикдиле.

Соруула.

1. Тереклени не заманда кёчюрюрге керекди?
2. Терекни кёчюрсенг, тамырына не этерге керекди?
3. Орнатхан заманда джерни нек теблерге керекди?
4. Школьник кёчюрген наратладан бири да чакъмай нек къалды? Сиз орнатдыгъызмы?
5. Сиз не агъачны кёчюрюб орнатхансыз?

ХАЙЫУАНЛА БЛА КЪАНАТЛЫЛА.

„Сют къобанланы“ юсюнден таурух керти болсун.

Академик *Е. Лискун.*

Сиз, сабийле, „сют къобанланы“ юсюнден кѣб кере эшите болурсуз.

Сют асыры кѣбден, баргъан сууча, акъгъан заман болурму?

— Айхай, болур аллай заман, къысха заманда болур. Биз сизни бла Совет къралда джашайбыз. Мында уллу планла дженгил огъуна джашауда толадыла.

Советлени ученылери, колхозчула эм совхозланы ишчилери, „сют къобанланы“ юсюнден джомакъны керти этер ючюн бар къарыуларын эм билимлерин аямай ишлейдиле.

Мен малчылыкъны хорламлы ишлерини юсюнден сизге хапар айтыргъа сюеме.

Волганы суу кирген уллу биченликлерини ортасында костромачы „Караваево“ деген совхоз барды.

Советлени сютлю малларыны джангы тукъумун чыгъарыргъа керекди деген акъыл бу совхозда туугъанды. Совхозну ишчилери ол ишни джюреклерини разылыгъы бла башлагъан эдиле

Биз 1944 джыл ноябрь айда джангыдан тууарланы агъачлы тукъумун кёрюрге деб, костромачылагъа бардыкъ.

Биз анга йынандыкъ.

Мен кесими ёмюрюмде бек ашхы тукъумлу ийнекле кёргенме, амма, „Караваево“ совхозда кёргенимча ийнекле кёрмегенме. Сейирди! Аллай малла болмагъандыла!

Семиз уллу кёк ийнек сюрюу бар эди, ол тукъумну саны 18 минг бола эди. Хар ийнекни бир кере берген сютюне къарадыкъ. Анда не билдик. „Караваево“

совхозну хар ийнеги бир джылгъа 6300 литр сют бергенди. Ол 310 кюн сауулгъанды. Бир кюннге 50 литрден артыкъ сют береди.

„Караваево“ совхозну ийнеклерини сютю къалынды. Андан сора да, ийнекле бек уллуладыла. Ийнекни орта ауурлугъу 700 килограммгъа джетеди (40 пуддан кёб).

Биз, ол себебден „Караваево“ совхозну маллары джангы тукъум болгъанына сёзсюз ыйнандыкъ. Махтаулу совет адамла быллай малы тукъумун илму кюч бла чыгъаргъандыла.

Ала энди бизни къралыбызда кёб колхозлада, совхозлада тубейдиле.

Соруула.

1. „Караваево“ совхозну ийнеклери не ючюн махтаулудула?
2. Ийнеклени джангы тукъумун ким чыгъаргъанды?
3. Бизни къралыбызда иги тукъум ийнеклени джаяргъа нек излейдиле?

Къойла.

Къарачайны мийик тауларында къуйрукълу къара къойланы сюрюулери кёрюрге боллукъду. Бу къойланы этлери бек татлыгъа, игиге саналады, къуйрукълары уллу болады. Ала къыш къауданда чыгъадыла. Таулагъа, ташлагъа, джауумгъа, сууукъгъа бек чыдамлы боладыла. Джюнлери кийимге, кийизге,

джамчygъa, чындайгъa, уюкъгъa игиди. Бизни таулу джерлерибизде колхозла, совхозла былай къарачай къойланы кёб этиб, къралгъа этни, джюню кёб берирге керекдиле.

Соруула.

1. Къарачай къой башхаладан артыкъ не хайыр бередит?

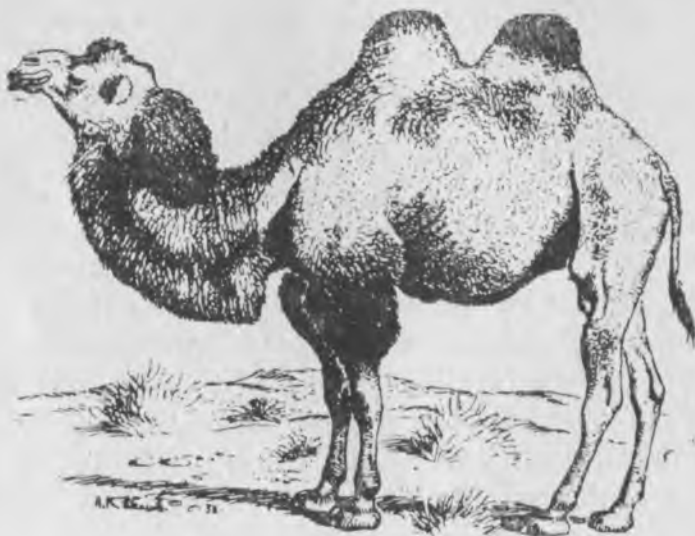
2. Аны къаллай джерлеме кютедиле?

Тюе.

Талай минг джылланы ичинде исси къум тюзледе улоу орнуна къуру тюе болуб тургъанды.

Тюени ишленнгени да, халиси да къум тюзле бла байланыбды.

Сюегини мийиклигини, бойнуну узунлугъуну да кючюнден тюе узакъдагъы затны кёреди. Кенг бурун тешиклери суугъа джууукълашханын анга узакъдан бил-

диреди́ле... Муну бек уллу магъанасы барды. Тюе талай кюнню суусуз къум тюзледе джюрюб турса, ол бурну бла сууну излеб табады. Исси джелден, къумдан сакълар ючюн, тюе бурун тешиклерин джабыб къояды.

Сау ыйыкъны джукъ ашамай, суу ичмей, исси къум тюзледе джюгю бла джюрюб тургъанлыкъгъа, тюе асыры кыйналмайды.

Тюе, керегин табыб джашаса, аны мулда тебелери семиз боладыла, ёрге-ёрге турадыла.

Къургъакъ къумлада, тюе азыкъ табмагъан джерледе, ол тебелери эрийдиле. Белинде дупбурлары арыкъ болуб, бир джанына ауадыла.

Тюе кырдык отлайды, чапыракъланы тюзде чыгъанакъланы да ашайды. Тюеле кеслерин къургъакъ къумлада джашаргъа кёб минг джыллада юретгендиле. Ол къургъакъ джерлени халларын уста биледи. Аны ючюн а анга „Къуу джерлени кемеси“ деб аталгъанды.

Тюени айры туякълы аякълары бек кенгле эм къа-лынладыла. Ол аягъына салса, бармакълары джайылады да, сора аягъы къургъакъ къумгъа батмайды.

Аны аякъларында уллу берчлери бардыла. Къургъакъ къумланы кюн бек кыздырады, алагъа джатхан кесин кюйдюрю, туякълары, аны аякълары къумда кызымайдыла.

Москваны зоопаркында тюеле иссиликге огъай сууукълукъгъа да чыдайдыла. Сууукъ заманлада ачыкъ джерде къалыб турдула. Аланы сууукъдан къалтыраб киши кёрмеди.

Тюе къургъакъ джерледе джашайды, ат алай джашаяллыкъ туююлдо.

Адам юй хайыуанладан не алады.

Эт	Ич джау	Сют, джау, къымыз, бышлакъ	Джюн	Къыл	Мюйюз бла тюякъ	Тери	Кёрпе
----	------------	-------------------------------	------	------	-----------------------	------	-------

Быланы адам не малладан алгъанын графалагъа джазыгъыз.

Юй къанатлыла.

Юй къанатлыла: тауукъла, бабушла, къазла, кърым тауукъла уллу хайыр бередила. Ала гаккы, эт, тюк бередила. Бабушла бла къазла суу болгъан джерде дженгил айныйдыла.

Ара мюлкню терк ёсдюрюб, этни, гаккыны кёб этиуде юй къанатлыланы джайыу—баш борчланы бириди.

Юй къанатлылагъа къараргъа юренигиз!

Текечик.

Текечик, Таначыкъ, Къочхарчыкъ шохайла болгъандыла. Джаздан къачха дери тауда, ариу чатлада къач сууукълагъа дери отлаб, семириб келген адетлери болгъанды. Бир джыл джаз ючюсю да таугъа чыкъгъандыла. Къач болгъанды. Сууукъла да тюшгендиле. Таначыкъ бир кюн къар чатладан јургъан сууукъ аязгъа чыдамай негерчиклерине:

Келигиз, аланла, сууукъ болабыз, ёзеннге тюшейик,—дегенди. Джалыныб, джалбарыб кюрешгенди, нёгерлери бир да, эки да кетерге унамагъандыла. Таначыкъ таукеллик этиб, кеси джангыз, шохайларындан айырылыб, ёзеннге тюшюб тебрегенди. Кёмюклениб келген кёк суучукъну кёпюрюнден ётюб баргъанлай, кёпюр тюбюнден:

— Джолунг болсун, Таначыкъ!—деб чартлаб алына бир кёк бёрю чыкъгъанды.

Бёрюню кёргенлей: Ма, болур болду“,—деб тёппе тюркери ёрге туруб санлары къалтырагъанды, тили артына кетгенди. Алай болса да эс джыйыб:

— Сау бол, бёрю,—деб саламын алгъанды.

— Эриннгенми этесе мени саламымы алыргъа, алай бюсюреусюз эгиб кеч джууаб нек бересе?—деб бёрю тюртюб-тюртюб селешгенди.

Таначыкъ джууабсыз болуб, джюреги къаты уруб, аны сарыджилик санчыкъларына тер ургъанды. Эм артында таукел болуб: „Сенден асыры къоркыгъандан

этдим алай ансы, сени учуз кёрюб этмегенме“,—дегенди.

Бёрю ауузун бир къарыш ачыб, силегейлери агъа, эки кёзю да мияла кибик джылтырай, Таначыкъгъа джууукъ келгенди. Асыры къоркъгъандан Таначыкъны кёзлери алас-булас этиб, бутлары кыйылгъндыла.

Сора бёрю:

— Ары айлан да бери айланчы,—дегенди. Таначыкъны бёрю айтхандан чыгъаргъа не мадары болсун. Ары айланганлай, бёрю джетиб азаулары бла Таначыкъны быгъынындан тартханды да, ичегилерин къотаргъанды да къойгъанды. Бёрю таначыкъны этин балдан татлы кёрюб къабханды. Бир кесек замандан сора Къочхарчыкъ, сууукъ да санчыкъларына иги къатылыб:

— Кел, Текечик, кетейик, сууукъ болабыз, кесибиз да къар джаууб ёзеннге тюшелмей, тау башлада бузлаб къалабыз.

— Мен сууукъ болмайма, ёзеннге алкъын эртдеди,—дегенди текечик.

— Шохум, тебре, бир бирибизден айырылмайыкъ, кыйыныбыз зауугъубуз да бирге болур, нёгер ашхыды,—деб Къочхарчыкъ тилеб кюрешгенди. Текечик; „Мен бусагъатда бараллыкъ тюлме; не суйсенг да эт“,—деб тебрерге не аз да унамагъанды. Сора Къочхарчыкъ айырылыб, кеси джолгъа чыкъгъанды. Келекеле таначыкъ ётюб тебреген кёпюрчюкге джетгинчи, быягъы бёрю чартлаб аллына чыкъгъанды.

— Джолунг болсун, Къочхарчыкъ, кыйры бараса, кыйдан келесе?—дегенди.

Асыры къоркъгъандан къочхарчыкъны санчыкълары джызылдаб, джюреги къалтыраб, бёрюню саламын алалмай, сёзю тамагъына тыгъылыб, джууаб этелмегенди. Бёрю тилин созулдуруб, къуйругъун булгъай, Къочхарчыкъны къатына джууукъ келиб:

— Ары айлан да бери айланчы, джигит эсенг,—дегенди. Къочхарчыкъ бёрю айтханча этеме деб, ары айланганлай, бёрю аны быгъынларын кесгенди да къойгъанды. Таначыкъны ашагъаныча, аны да татлы кёрюб къабханды. Къыш джууукълашханды, текечик шохайларына да тансыкъ болуб, ёзеннге тюшюб тебрегенди. Келе келиб текечик да ол быягъы кёпюрчюкге джетгенди. Былай кириб тебрегенлей огъуна, кёпюр тюбюнден быягъы аллына чартлаб чыкъгъанды:

— Джолунг болсун, Текечик, къайдан келесе, къайры игиликге бараса?—дегенди.

— Сау бол, келеме былай таудан,—дегенди.

„Ай анасыны, эки эшигим джабылыргъамы башлады, не мадар?“—деб Текечик къоркъса да, къалгъанлача эс ташламагъанды.

Бёрю ауузун да бир къарыш ачыб, иги джууукъ къысылгъанында, Текечик къоркъмай, юркмей кёзчюклерин анга джандырыб, джигейчигин къымылдатханды.

Бёрю аны эслеб:

— Джигейинг нек къымылдайды?—деб соргъанды.

— Ичимде эгерлерим бёрюню ашамай кетме дегендиле да джигейим „огъай“ деб, унамай къымылдайды,—дегенди.

Эгерни хапарын эшитгенлей, бёрюге къара къайгъы киргенди.

— Бу башынгда джитилеринг а не затларынгдыла?—деб мюйюзлерин кёргюзгенди.

— Ала уа сени кибиклени ичлерин джайыучу къылычларымдыла,—деб джууаб этгенди.

Бёрю керти да деб, Текени да унутуб, башын алыб къачханды. Текечик ызындан сюргенди. Бёрю да къач, ол да сюр, хаман барыб, сора бир къаялагъа киргендиле. Бёрю мукъут болуб, ол барыудан барыб, тохдамай бир къая тешикге киргенди. Текечик барыб къа-

раса, ичинде тогъуз бёрю тишлерин чакъдыра, бери къараб тура.

Текечик:

— Тогъуз бёрю Текеге бир тонлукъ, таш джанындагъы джагъалыкъ, беригиз джагъалыкъны. Турмагъыз, беригиз хайда, мени сизни сакълар къарыуум джокъду, мен айтханны бермесегииз, сизни ичигизде къурманлыкъны кесим сайларгъа да болурма, нек тынгылайсыз?—деб къыджыраб, Текечик бёрюлени отджагъаларына олтургъанды. Бёрюле: „Бу палах зат болур, хата салады, къайдан чыкъды“—деб башлары къайгылы болгъандыла. Тюрлю-тюрлю сылтаула бла отджагъадан бёрюле бир-бир, экеу-экеу джанлагъандыла. Семиз Текечик бёрюледен къутулгъанына къууана, кесини батырлыгъына махтана, юйюне кетгенди.

Соруула.

1. Текечик бёрюлени къалай алдагъанды?
2. Сиз къайсы таурухланы билесиз?

Бёрю, Тюлкую, Ат.

Эртде-эртде Бёрю, Тюлкую, Ат шохайла болгъандыла. Ала ючюсю да бир джыл джай семирирге таугъа чыкъгъандыла. Тауда зауукъ этиб къачха дери тургъандыла. Бар, сора ызларына къайытхынчы тауда къар джаугъанды. Эртденбла туруб къарны кёргенлеринде:

„Эй, биз мында оюннга къаллыкъ кёреме, алай болса да хар ким къарыуун кёрсюн“,—деб ашарыкъгъа джайылгъандыла.

Ат аягъы бла къарны ачыб, кырдыкдан тоюб, ингирде стауатха кerpеслениб къайытханды. Бёрю кёб айланыб; джукъ да табмай, тюлкую бла былай оноу этгендиле: „Энди биз ачдан ёлебиз, тамбла ашаргъа да

джукъ джокъду, бир хыйла жарашдырайыкъ да, атны ашайыкъ“,—дегендиле.

Энди, аланла, биз уллу джунчургъа тебрегенбиз,—дегенди Бёрю, Атны да, Тюлкюню да чакъырыб.—Таугъа къар джауду, малла ёзенлеге эндиле, джаныуарчыкъланы къар басды: къаудан да къар тюбюнде къалды. Биз ачдан къырылыб къалгъан болмаса, зат къалмазгъа тебрегенди, бизге дженгил оноу керекди.

— Меннге сёз берсегиз, мени кёлюме келген бир зат барды,—дегенди хыйлачы Тюлкю.

— Айт, айт, марджа, сиз, тюлкюле, эсли болуучан эдигиз, бир иги акъыл табар эсенг а,—дегенди бёрю.

— Да, уллу акъыл зат да мен къайдан айтайым, алай болса да кёлюме келген буду: хар ким джылын айтсын да ючюбюзден ким къарт эсе, аны кесейик да ашайыкъ. Былай болмай амал джокъду деб айтмайма, бу таб болурму деб айтханлыгъымды, барыгъыз да иги сагъыш этигиз. Ат, сени кёлюнге уа не келеди? айт,—дегенди.

— Тейри, мен Тюлкюню сёзюн бек табха санайма,—деб бёрю атха къарагъанды.

— Да, былайгъа юч тенг болуб чыгъа келгенбиз да джунчуу кюн джетгенлей, бирибизни къагъыб алыб ашаб къойгъан бизни бетибизге ариу болмайды, адам эшитсе да айыб этер. Алай болса да экигиз да алайгъа разы эсегиз, мени да сиз разыгъа огъай дерге бетим джетмейди,—дегенди.

— Бизге бишген аш тюшдю, энди Атны ашайбыз;—деб бёрю бла Тюлкю бир бирлерине шыбырдагъандыла.

— Да, мен джылымы алгъын айтайым, мен алгъын эминада туугъанма. Тюлкю, сен да айтчы,—дегенди бёрю.

— Да мен а сенден кёб джашма,—мен экинчи эминада туугъанма. Ат, энди сен айтчы,—дегенди Тюлкю:

— Тюзюн айтсам, мени эминаладан хапарым бек азды: сиз менден тамада, кичи болургъа да болурсуз. мен кесим джылымы да билмейме. Анам хариб, гюна-хы кѳурурукъ, алай айтыучан эди: „Туугъан джылы-нгы арт туягъынгы тѳюне джазгъанма, бир соргъан болса, кѳаратырса да айтырла, деб, энди мен кесим аны окѳуб чыгъараллыгъым джокъду, окѳуй билгени-гиз кѳарасын,—дегенди.

— Тут бери, тут, школгъа джѳрюмесем да аны чыгъарырча бир билимим барды мени,—деб Бѳрю Ат-ны артына баргъанды. Ат кесин иги, таб джарашды-рыб, арт аягъын ѳрге джыйгъанды, Бѳрю да кѳзлерин джандырыб, тилин чыгъарыб, алай хомхотун атны ту-ягъына тутханды, Тюлкю уа „аш тѳшдю“ деб арлакъ-дан сейирге кѳарагъанды.

Энди былайы туура мангылайы болур“, деб, Ат Бѳрюню эки кѳулакъ арасына керилиб табаны бла ур-гъанды. Бѳрюню башын чачуу-кѳучуу этиб, сойланды-рыб кѳойгъанды. Ай, аны кѳараб кѳргенлей, Тюлкю-чюк, асыры кѳоркѳгъандан джаны кѳолунда болса иер-ча болуб, баш энишге аягъы басханны кѳзю танымай кѳачханды.

Соруула.

1. Тюлкюню алгъын не мураты болгъанды?
2. Атдан Тюлкюден кѳайсы акъыллыды?
3. Ат тюзмю этгенди?

Кѳой бла эчки.

Эртде-эртде бир кѳарт киши бла кѳарт кѳатын болгъандыла, ала бек джарлы джашагъандыла, джангыз бир кѳойлары бла бир эчкилери болгъанды. Ала джа-

шагъан элде бичен бек къыт болгъанды. Бир кюн къарт киши къатынына:

— Къатын, биз бу бичен къыт кёзюуде, эчки бла къойну асырайбыз. Была да бир биринден арыкъдыла, биз хайырларын да кёрмейбиз. Андан эсе кыстайыкъ да, суйген джерлерине барсынла,—дегенди.

Къатын эри айтханнга разы болгъанды. Эри къой бла эчкини арбаздан тышына кыстаб:

— Кетигиз, къорагъыз, къайтыб бу арбазгъа аягъыгъызны басдырмагъыз!—деб ийгенди. Къой бла эчки мадарсыз болгъандыла. Боюнларына бир къабчыкъ да тагъыб, джолгъа чыкъгъандыла.

Иги кесек джол къоратхандан сора, бара-барыб-кесилиб тургъан бёрю башха тюбегендиле. Экиси да бирден къоркъуб къалтырагъандыла. Алай болса да эчки къойгъа:

— Кел, бёрю башны къапчыкъгъа салайыкъ,—дегенди. Таукел этиб, бёрю башны эки къулагъындан тутуб, къапчыкъалрына салыб, джолларына кетгендиле.

Бир кюнню баргъандыла. Къонакъбай джокъ, хоншу джокъ, арыб, ючюнчю кюнню ингиринде бир ёзен, ни башындан къарагъандыла. Аргъы бетде бир от джарыкъ кёргендиле. Бир бирлерине къарашыб ынгырдашхандыла, бек къууаннгандыла.

— Джаллыдан, джаныуардан заран джетмез, джюр, от джарыкъ чыкъгъан джерге барайыкъ, анда джолоучулагъа къонакъ болайыкъ,—деб оноу этгендиле.

Экиси да салыб от джарыкъгъа барсала, шын-къартны тегерегине юч бёрю чёгелеб, къазан къайната тура. Быланы алай кёргенлей, эчки бла къойну асыры къоркъгъандан, борбайлары кыйылгъандыла. Къалай болса да, не этсинле, къачыб къутулур мадар джокъ. Эчки кесин къойдан батыр этиб:

— Кече ашхы болсун, бёрюле!—деб саламлашханды.

Аланы кёргенлей, бёрюле ауузларын ачыб, аууз суулары келе башлагъандыла.

Къарт бёрю:

— Хош келдигиз, къайдан чыкъдыгъыз, сиз джаныгъыздан тоюб айлана кёреме, бизге насыбха чыкъдыгъыз, къазаныбыз къуру къайнай тура эди,—дегенди.

Олсагъат бёрюле къой бла эчкини ашар къаннга киргендиле. Къойну борбайлары къыйылгъандыла, эчки уа эс джыйыб, къойгъа:

— Къапчыкъдагъы бёрю башладан бир башны берчи чыгъарчы, бишириб барыбыз да бир ашайыкъ,—дегенди. Къой алыб бёрю башны эчкиге узатханды.

— Муну къой да ол абадан башны чыгъар,—дегенди эчки. Къой да эчкини муратын ангылаб, башны салгъан кибики этиб, ызына чыгъарыб, эчкиге бергенди.

Алай этиб, ол сынгар башны, талай башдан сайлаб чыгъаргъанча, юч кере къапчыкъгъа салыб ызына алгъанды. Эчки эм артында бёрю башны элтиб бёрюлени алларына салыб:

— Къайгъырмагъыз, бизни къапчыгъыбызда азыгъыбыз сизге да, бизге да боллукъду. Муну бир ашайыкъ, салыгъыз къазаннга,—дегенди.

Бёрюле мынга къараб, джюреклерине уллу къоркъуу кириб, алайдан джанлар къайгъыгъа киргендиле.

Тамада бёрю сагъышлы болуб, къалай джанларгъа билмей:

— Къазаныбыз къайнамай къаллыкъды, мен джайылыб бир отун джыйыб келейим,—деб чегетге кириб кетгенди.

Кёб сакълагъандыла. Къайытмагъанды. Сора бирси бёрю да:

— Быллай бир нек къалды бу, мен барыб аны берир бир чакъырайым,—деб кетгенди. Ол да ызына къайтмай къалгъанды. Эм артда ючюнчю бёрю да:

— Былагъа не болду экен, нек келмейдиле, отха салыргъа чымырта келтирмей нек кечикдиле, бир къарайым ызларындан,—деб сылтау бла джанлагъанды.

Эчки бла къойну излегенлери да бу эди, эрлай къазанда бастаны ашаб, керпеслениб, джатхандыла.

Танг аласы болгъанлай, быягъы юч бёрю бир бирлерин табыб:

„Джангылдыкъ, ай къалай аман джангылдыкъ! Къой бла эчкиден къоркъуб кетерге бизге айыб эди. Хазыр аллыбызгъа салыб келгенлеринде да, тутуб ашаймадыкъ. Энтда джайылыб, аланы табыб ашаргъа керек-биз“,—дегендиле.

Бёрюле излей джайылгъандыла. Къой бла эчки быланы келгенлерин кёрюб, бир къарт эмен терекге ёрлеб, экиси эки бутагъына мингендиле. Бёрюле да келиб, терекни тюбюнден ёрге къараб, тишлерин былагъа чакъдыра тебрегендиле. Къой асыры къоркъгъандан санлары къалтыраб, бутакъны юсюнде туралмай, джыгъылыб, бир бёрюню юсюне „доб“ деб тюшгенди. Эчки олсагъат:

— А марджа, джиберме, ол бирси бёрюню да туту кир,—деб хаман къойгъа къычырыргъа къалгъанды.

Бёрюле, эчкини бу сёзюн эшитгенлери бла, уллу сескеклениб, „Бизни керти да тутаргъа тебрегенди-ле“,—деб къачыб, думп болуб, кетгендиле.

Эчки бла къой да тынч, рахат къалгъандыла.

Соруула.

1. Бёрюле эчки бла къойдан нек къачхандыла?
2. Таурухну не магъанасы болгъанын айтыгъыз?

КИЙИК ДЖАНЫУАРЛА

Къаблан.

Джер юсюнде джаныуарлада эм огъурсуз, эм хыны къабланды. Ол уллу суулары боюнларында къамишледе, шындык чегетледе джашайды. Тюгю сары-къоланды. Ол себебден къауданда ол танылмайды. Сау кюнню терен къамишде бугъунуб турады, сора геммешни эсlegenлей, мыллык атыб, бир сермегени бла джыгъыб къояды. Кёбюсюне ол уугъа кече чыгъады. Кесине азыкъгъа ол не бууну, не къабанны табады.

Къабландан къоркъмагъан джаныуар джокъду. Андан таб адам да къоркъады. Адам ашагъан къабланла кёбдюле. Къабланла къарт болсала, не бууну туталмайдыла, гемеш бла сермеширге да къоркъадыла. Сора джангыз адамны марайдыла.

Соруула.

1. Къаблан къаллай джерде джашайды?
2. Къаблан не ашаб джашайды?
3. Сиз къабланни кёргенмисиз?

Аслан.

Къыш болмаучу исси джерледе, къум тюзледе къалын шындык чегетледе кюн батханлай, ёкюрген таууш тегерекни зангырдатады Ол асланны тауушуду. Ала сюрюу-сюрюу айланадыла. Аллына адам тюртюлсе, къутуллукъ тюлдю. Асланла тюзледе кёкен ичлеринде, талада да джашайдыла. Бир бирде асланла бирем-бирем джууукъда элге да чабадыла. Арбазда ёгюзге, ийнекеге тюбесе да боюн мулдасындан бууб, алыб къачады. Эркек асланны джалкъасы къалын зыр-зыр тюк болады. Тиши аслан улуу киштикге ушайды. Аны балалары да улуу къолан киштик балагъа ушайдыла.

Соруула.

1. Аслан къаллай джерледе джашайды?
2. Ала не ашаб джашайдыла?

Бёрю.

Бёрю ууакъ аякълыланы огъай эсенг, уллу хайыуан-ланы да ачы джауларыды. Ол таулада, сыртлада, кенг тюзледе джашайды.

Ёрекъулакълыгъы, джитибурунлугъу, сакъ кёз-люлюгю, кёклюгю болмаса, аны къарамында итден башхалыгъы барды деб, киши биллик тюлдю. Бёрюле къой сюрюулеге, эчкилеге уллу тууарлагъа да чабадыла. Бёрюле сууукъ къыш чилледе эл, къош кыйырлада айлан-нганлай турадыла. Ол заманда ала, таб, адамны ашар-гъа боллукъдула. Бёрюле эл мюлкге уллу заран сал-гъан хаталы джаныуарладыла, аланы адамла аны ючюн ёлтюрөдиле.

Соруула.

1. Бёрюле къайда джашайдыла?
2. Бёрю не хата этеди? Аны зараны неди?
3. Бёрюню итден башхалыгъы? бармыды?

Айю.

Бизни тау джерлерибизде айюле кёбдюле. Ала мутхуз сары, кьонгур къара да боладыла. Айю джай чегетледе кёбюсюне кёгет ашаб джашайды. Къыш узуну уа ол тешикден хазна чыкъмайды. Джазгъа табанын эмиб чыгъады. Айю эринчекди, алай а кючлю джаныуарланы бирине саналады. Айюлени тешиклери кёбюсюне къалын чегетледе боладыла.

Кёлде.

З. Кривоносова.

Волганы къатында бир гитче кёлчюк бар эди.

Джаз келиб, суула кёлтюрюлгенлеринде, кёлде окуньла бла, щукала, сазанла, эки стерляд да, джюзюб келдиле. Карасьла бла макъала уа бу кёлде алгъын да

Окунь.

Карась.

джашай эдиле. Къонакъла карасъла бла макъалагъа асыры иги къонакъла тюл эдиле.

Стерлядла бла сазанла карасъла бла уллер кюрешмей эдиле. Стерлядла эртденден ингирге дери кёлню тюбюнде къумда узун бурунлары бла къурт излей эдиле.

Сазанла бла карасъла бирге къум къазыб кюреше эдиле.

Окунъла бла шукала уа аш кёргенлей, ызындан атыладыла. Ауур къымылдагъан семиз карасъла шукаладан къыйналыб къутуладыла, кюн сайын бири-экиси шукала бла окунълагъа азыкъгъа тюшеди.

Хыйлачы шукала кёрюнмезча ханслада бугъунадыла, ала къамиш бетлиледиле, ол себебден кёрюнмейдиле.

Карасъла джашил чапыракъчыкъланы ашаргъа келгенлей, ала ауузларын ачхынчы, бугъунуб тургъан шука хансла арасындан чыгъыб къууанады да, къайсын болса да тишли ауузу бла сермеб тутады.

Мухар шукала карасъладан башхалагъа да тынчлыкъ бермейдиле. Ырхызладан чабакъ, макъа балачыкъла ёсюб башлагъанлай, сермеб джутадыла. Ала бла бирге, айырмай, таб кеслерини балаларын да ашайдыла.

Айры чабакъ (щука).

Кѣлге узунбурун куликле да учуб келиб, ашар зат излеучен эдиле.

Ала джагъадан арлакъ, суугъа киргенлей, эс-летмей бугъуна келиб, щука аякъларындан къаба эди.

Сылхыр бабуш джюджекдени да, макъаланы да щука аямай эди.

Бир бирде шукала окуньла бла да кюреше эдиле. Окуньла, сазанлача болмай, дженгил, тири джюзедиле. Чабышыу башлана эди: окуньла садакълача атылыб кете эдиле, щука да ауузун ачыб, аланы ызларындан сюре эди, туталгъан а этмей эди. Сора таб тюшгенлей суудан ёрге секириб, чыбчыкъ учханча, дагъыда суугъа кириб, тюз окунь сюрюуню ичине кириб, бирин аладан айырыб, джута эди.

Кѣб турмай, шукаланы марагъанла да табылды.

Кѣл джанына чабакъ тутуучула келдиле. Ауну талай кере салыб чыгъардыла. Бютеу щука, окуньла, сазанла бла карасъладан да джукъ къалмагъанны орнунда

кёлден чыкъдыла, кёлде бир талай сазан бла карась кълды, не ючюн десенг, ала бу кёзюуде кёлню тюрбюнде кълмну кълзыб, ашар зат излей тургълндыла.

Соруула.

1. Кёлде кълсы чабакъла джашай эдиле?
2. Ала не ашаб джашай эдиле?
3. Щукала башха джануарланы къллай тутадыла?
4. Сиз чабакъ тутамысыз, не бла тутасыз?

Шугут джылан бла уу джылан.

Шугут джыланла мылы джерледе, сууну кълтында джашайдыла. Кълш шугут джыланла кёрюнмейдиле, ала кълчада огълна терек тамырланы тюрлерине, башха джануарланы джер тюрбюнде уяларына кириб, джазгъл дери джукълайдыла.

Джаз кюн джерни джылытса, ала уяларындан тышына чыгълдыла. Аланы терилери эринлеринден башлаб джарылады, этлеринден айырылады. Джылан терекни тегерегине чырмалады да, кълынындан чыкълганча эски терисинден чыгълды. Аны орнуна джаш джылтырауукъ тери ёседи.

Июлда не да августну аллында шугут джылан чириген чапыракългъл, не таш тюрке гаккыларын салады. Аланы ичлеринде гитче джылан балачыкъл ёседиле. Юч-тёрт ыйыкълдан ала гаккы кълбукълну бузуб, тышына чыгълдыла.

Биринчи кюнлеринден башлаб, джылан балала кеслерине азыкъ табаладыла, джауларындан бугълнадыла. Аланы эм ачы джаулары уруучу джыланды. Шугут джыланла гаккыларын мешхутха да атадыла, ол себебден мал бауну кълтында да быллай джыланланы кёрюрге боллукълду.

Шугут джылан.

Уу джылан.

Шугут джыланла сууну бек сюедиле, сууда джюзе-диле. Джер юсюнде ала, сыртлары джылтырай, дженгил джюрюйдюле.

Шугут джыланла макъаланы, чабакъланы, чычхан-ланы ашаб джашайдыла. Аланы джаны саулай, ёлтюр-мей джутадыла. Шугут джылан адамны къабмайды, аны ууу джокъду, ууакъ тишчиклери барды.

Бу джыландан сора да бизде чегетледе уу джылан-ла боладыла. Уу джыланны шугут джыландан айырыб таныгъан къыйын тюлдю. Уу джыланны башында сары тамгълары джокъду. Шугут джыланны сырты къара болады, уу джыланны уа къараууз—мор болады, сырт узунуну эки джаны бла къара тамгълары не да къара сызлыгъы болады.

Уу джылан ичинде ууу болгъан тишлери бла къабады.

Аны эки тюрлю тиши болады: уулу эмда уусуз. Уулу тишлери ауузуну эки джанында бирер боладыла. Уу джылан къабса, уу ол тишни ичинде тешик бла джарагъа къуюлады. Аны ууу бек заранлыды, ол себеден джылан къабса (урса) дженгил огъуна док-торгъа барыргъа керекди.

Уу джыланла да, шугут джыланлача, чегетде джа-шагъан ууакъ затланы ашаб джашайдыла. „Азыкъла-рын ала уу тишлери бла ёлтюрюб, чайнамай джутуб къядыла.

Соруула.

1. Уу джыланла бла шугут джыланланы тыш битгенлеринде, ашагъанларында, халилеринде бир бирлерине ушагъанлары неди?

2. Уу джыланланы шугут джыланладан башхалыкълары неди?

3. Уу джылан урса, не этерге керекди?

Москвагъа.

Бёлек джылны тургъанма
Санга бир да келалмай,
Энди къууаныб къарайма
Тансыгъымы алалмай.
Нечик ариу болгъанса,
Юйлеринг кёкге джете,
Джангы метро шуулдаб,
Поезд барад, джел эте.
Къарт Кремлни
джулдузлары
Къраллагъа джол
кёргюзелле.
Урунган халкъла
къайдан да
Санга салам иелле.
Кёб миллетле кюн сайын
Джер этекледен келелле,
Кёрюб джашау джолунгу
Санга махтау берелле.
Халкъла оноу излейле
Джол кёргюз деб сенден,
Келгенме мен да, тилейме
Салам ал деб менден.
Алгъа ёс, Москвам,
джашна—

Шох юйюрлени атасы,
Таукел атла, кёб джаша—
Джангы джашауну
къаласы!

Соруула.

1. Бютеу урунган халкъла Москвагъа салам нек иедиле?
2. Москва халкълагъа къаллай джол кёргюзеди?

Москва.

О. Лопатин, И. Романовский.

1.

Кюн бек ачыкъды.

Самолёт Москваны башында учады. Бу мийикликден кёз бла Москваны барысын да кёрген бек къыйынды. Мында, площадь, орамла, заводла эм паркла бек кёбдюле.

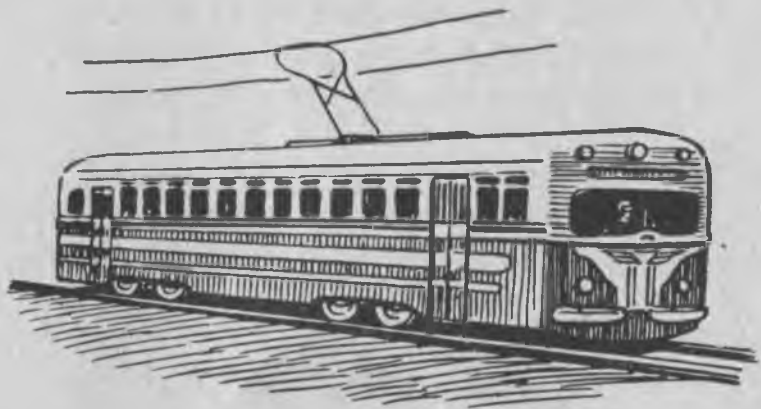
Бизни ара шахарыбыз эркинди эм уллуду! Ол кёб джюз квадрат километрге джайылады. Москваны юч минг орамы бла джюрюб кёреме деген адам джаяу бир айдан артыкъ джюрюр эди. Бек къысха джол бла бир джанындан бир джанына джетерге 5 сагъат керекди.

Москвада бир талай миллион халкъ джашайды. Бизни столицабызда миллетлени барысындан да, къартны, сабийни да профессияланы адамларыны барысын да кёрюрге боллукъду. Бир профессияны адамларыны саны сау аскерди. Джангыз окъуучулары саны джюз мингле болады.

Москва Ата джуртубузну джюрегиди. Мында Советлени правительствосу ишлейди, мында Ленин ишлегенди. Москва къралыбызны джашаууна оноу этеди. Москвада уста ишчиле кёбдюле. Ала къралыбызгъа автомо-

билле, подшипникле, электромашинала эм станокла, са-
гъатла бла мотоциклетле, къурч бла басма, схарла
бла китабла, электровозла бла конфетле этедиле. Мос-
квада белгили учёныйле, писателле, художникле иш-
лейдиле.

Москва бютеу къралыбызны бары бла байланады.
Москвагъа хар суткада джюз минг адам келеди. Аллай
бир адам да хар кюнде Москвадан джер джерге ке-
теди.

Соруула.

1. Москваны бютеу халкъла быллай бир нек сюедиле?
2. Москваны сейирлик ариулугъу неди?
3. Москваны ненча орамы барды?

Ленинградха.

Салам сеннге, исси салам, Ленинград,
Россияда махтаулукъгъа къурулгъан,
Уллу шахар, юсюнде бард сыйлы ат,
Джигер шахар, кече кюн да урунган.
Октябрны сен джигит, табхан анасы,
Сеннге разыд совет халкъынг—джамагъат.
Ётлюлени, джигитлени къаласы,
Джюреклеге багъалы джер—Ленинград!

Мени джылытыб сенден чыкъгъан алтын кюн,
Эркинликде тау Кавказда ёсгенме.
Кёлюмден билдирирге мен бюгюн
Ана тилде назму джазыб келгенме.
Мен сюеме сени ишчилеринги,
Белгилиди джер юсюне кёб ишинг,
Башха юлгюнг болмай къалса да сени.
Джангыз Октябрь сенде туугъаны ючюн.
Къарайма мен сыфатынгдан тоймайын,
Сыйлы шахар, Ленинградым—бауурум.
Энди сенде къан уруш чырт болмайын,
Ата джуртха талмай ишле, ёс, урун!

Соруула.

1. Ленинградны биз не ючюн бек сюебиз?
2. Ленинградны суратлагъан тизгинле къайсыладыла?

Паровоз.

Дюлдюр атым, зынгырдатыб кишнейсе.
Кюндюз, кече сабыр болмай ишлейсе,
Ёхтем джюрек къызыу тебиб эм уруб;
Терлеб, тютюн этиб, талагъынг туруб.

Бирден тебиб, таб басхан минг аягъынг,
Болмай сени сюегинг эм саягъынг,
Хар бир санынг таза асыл къурч болуб,
Сен бараса къанат битиб, къуш болуб.

Алашача, чарсха чабхан джайдакълай,
Бир тыйгъычсыз ариу джолгъа ийилиб,
Тагъылады къулагъынга байракълай,
Чыкъгъан тылпыу билезикле ийириб.

Уллу сейирд сени кочюнг, къарыуунг,
Арыб-талыб тохтамайын барыуунг,
Халкъ джумушха бек мардасыз джарайса,
Бир сагъатха кёб эллени санайса.

Соруула бла иш.

1. Паровоз неге джарайды?
2. Сиз паровоз кёргенмисиз?
3. Назмуну азбар этигиз.

Тау шахар.

Къарангы тау элlege уллу Октябрь эркинлик, джарыкъ келтиргенди.

Бурун Къарачайны кеси тилинде джазмасы, окъууу болмагъанды. Малчылыкъ бла джашагъан къарангы къарачайлыла шахар, темир джол, школ кёрмей, тар элчикледе кечине эдиле.

Октябрда, 1917 джыл, Ленинни, Коммунистлени партиясыны кючю бла урунган халкъ оноуун, ишин, джерни, мюлкню кесини къолуна алгъанды. Ууакъ тау миллетlege да баш эркинлик, бошлукъ берилгенди. Кеслерини тиллеринде окъургъа, джазаргъа, билим алыргъа мадар чыкъгъанды Аны бла къалмай, Совет Къралны, Коммунист партияны оноулары бла Къарачайны ара-

сында шахар салуугъа бегим болгъанды. Теберди ёзен бла Къарачай ёзен бир бирлерине кёшулгъан джерде тюзню табха санаб, 1927 джыл алайда, джангы социалист шахар салыннганды. Бусагъатда Къарачай шахар Къарачай районну ара шахарыды. Кертиси да, шахаргъа алайдан таб джер джокъду. Ташкёпюр тардан башлаб, уллу базарны туурасына дери уллу, кенг орамы барды. Мыялача асфальт салыныб, эки джаны бла терекле орнатылгъандыла. Эки уллу суу бир бирине кёшулгъан джерден башлаб, „Бирлик“ элчикге дери Теберди джанына эки орам салыннганды. Юйлени кёбюсю эки, юч этажлыды. Юйлени къабыргъалары ташды, башлары уа къызыл, кёк боялгъан къанджалданды. Шахар джаш, гитче шахарчыкъ болса да, уллу кинотеатры, педагогика институту, кёб школлары, больницаалары, инструментле ишлеген заводу, мастерскойлары, тюкенлери бардыла.

Къарачай шахарны Ташкёпюр таба джанында да, Теберди ёзенни аякъ джанында да чегетлери кёбдю, бу шахарчыкъ къарачайлылагъа саугъады.

Къарачай шахардан Тебердиге, Учкуланга, Зеленчукга, Черкесскге, Марагъа иги джолла ишленгенди-ле. Шахар бюгюн да ёсюб барады. Къралыбыз сау-гъагъа ишлеген шахарны бек сюебиз.

Соруула.

1. Къарачай шахар къалайда орналгъанды?
2. Аны къаллай орамлары бардыла? Ол шахар къайсы районну ара шахарыды?
3. Шахар къайсы джыл ишлениб башлагъанды?

Къарачай шахаргъа.

Джангы ёмюрге джарыкъ бетинг айланыб,
Сен туугъанса,
Айры ёзенде, таулагъа таяныб,
Олтургъанса,
Къарачай шахар—туугъан джерими джулдузу!
Къобан, Теберди этеклеринги джалаб
Агъадыла,
Джашил чегетле кёкден санга къараб
Чагъадыла,
Ой, тау шахарым, Къобаным, накъут-налмазым!
Къууанчлы джуртда джашларынг, къызларынг
Джашайдыла,

Сени джашил наратларынг, назларынг,
Джашнайдыла.
Джаш тюрсюнюнгу, Октябрь айны саугъасы
Чыгъар хазнаны: ташкёмюрню, кюмюшню
Тау тюбледе.
Ёсдюр илмуну, билимни, джюрюшню
Тау тикледе,
Шохлукъну джырла къарнаш миллетлеге!

Соруу бла иш.

1. Назмуну иги окъугъуз.
2. Къарачай шахарны ариулугъун назму къалай суратлайды?

Элде иш.

Элде сабан ишден сора да малчылыкъ бла, къанатлычылыкъ бла кюрешедиле. Кенг тюзледе будай, нартых сабанла чайкъаладыла. Шекер чюгюндюрле джетиб, чюгюндюр ёсген джерле джашил кюйюзча кёрюнедиле. Сабан тюзледе машинала ишлейдиле.

Элден узакъ бармай сют фермала, къой кьошла,
тауукъ фермала бардыла. Областда биринчи Эркин-
Шахар шекер завод шекер этиб башлагъанды. Об-
ластыбыз кюнден кюннге байдан бай болуб барады.

Курорт-Тебердиге.

Салам айтама, ёхтем Те-	Сени хапарынг белгилиди
берди,	Бютеу бизни къралда,
Сени терен ёзенинге!	Тауларында отлайла
Ненча адам келиб	Айбат буула, маралла.
къайытады	Иничге нарат, нызы
Алибек, Домбай тюзлери-	терекле,
нге!	Тауларында кийик
Келиб солуб къайытханла	кёгетле,
Унутмазча болалла,	Сенден иги курорт
Саусуз келген ауругъанла	бармыды,
Саулукъ табыб	Шуулдаб нарат чегетле?
къайыталла.	

Ненча илму устала	Бизни сыйлы партия
Ичингде сынау 'этелле,	Саулукъгъа акъыл бѣледи.
Сенде битген жень-шеннге	Зауукълукъну эшигин
Тамаша болуб кетелле.	Халкъларына кереди.

Соруула.

1. Курорт-Тебердини ариулугъун къайсы сѣзле кѣргюзедиле?
 2. Бу курортну хайыры неди?
-

БИЗНИ АТА ДЖУРТУБУЗНУ ОЗГЪАН ЗАМАНЛАРЫНДАН.

Славянла къалай джашагъандыла.

М. Коваленскийден.

I.

Мындан минг бешджюз джыл алгъын бизни Ата джуртубузну джери уллу къалын агъач бла эм батмакъла бла джабылыб болгъанды. Аланы юсю бла не джаяу джюрюрге, не миниб барыргъа къарыу болмагъанды.

Бек къоркъуусуз джол кенг джайылыб баргъан суу болгъанды. Бир суудан башха суугъа ётерге керек болса, къайыкъны суу джагъасына чыгъарыб, бирси сууга дери джерде тартыб элтгендиле. Бизни ата джуртубузда джашагъанлагъа славянла дегендиле. Ала мийик узун бойлу, кенг джауорунлу, акъ шилли кёккёз адамла болгъандыла.

Ма сууну мийик джагъасында славян элчик салыныбды. Андан джангыз эки юй барды, юйле агъачдан ишленгендиле, топуракъ бла сюртюлмегендиле. Юй-

ню тегерегинде чалман буруу этилгенди. Бек гитче тере зечикле, кѳангала бла джабылгѳандыла. Юйле ташдан бла топуракѳдан ишленген оджакѳсыздыла, тю-тюн терезе бла эшикден чыгѳады.

II.

Славянла уллу юйдегилиле болгѳандыла. Биргелей уугѳа айланыргѳа, сабан сюрюрге, алагѳа кѳараргѳа тынч эди.

Аллай уллу юйдегиледе род-юйор кѳуралгѳандыла. Родда тамада болгѳанды. Бир талай род племягѳа бирикгенди; ала бирге джыйылыб, керекли баш ишлеге кѳарагѳандыла. Племяла племя союзлагѳа бирлешгендиле. Ол союзлада башчыла чыкѳгѳандыла. Ала уа племяланы тамадалары болгѳандыла, уучулукѳну файдасыны асламын кеслерине сыйырыб, сабанларында да башхаланы джегиб джашагѳандыла.

Алай бла байла, джер иелери эмда джарлыла, джер сюрюучюле белгили болуб башлагъандыла.

Племяланы баш оноучуларына бийле дегендиле. Ала кеслерине сауутланыган отрядла къурагъандыла. Ол отрядла бла бийле хаман хоншу племялагъа чабыб, къарыусузлагъа бой салдыргъандыла.

Ол заманлада шахарла да ишлегендиле. Ала элледен бек болгъандыла; топуракъ буруудан сора, агъачдан къалалары бла садакъдан эм башха сауутдан атарча тешиклери да болуб, хунала салгъандыла, аллай хуналары тегереклеринде индекле къазгъандыла.

III.

Славянла дангыл тюзлени кёчгюнчю халкълары бла хаман уруш этиб тургъандыла, нек десенг, ол кёчюучю халкъла славянланы сатыу-алыу караванларын джолда мараб, аланы тонагъандыла. Шахарларына чабыб аланы тонаб, адамларын а джесирге алыб тургъандыла.

Тохтамай баргъан къоркъуулукъ бла кюрешиу адамланы къарыулу батыр да этгенди; къоркъакълыкъ бек айыбха саналгъанды. Славянла тушманла бла урушууну иги билгендиле.

Славянла къысха мужурала бла урушхандыла, аны кибики тушманланы садакъла бла да атхандыла.

Къыйын джашау славянланы бек чыдамлы этгенди, ала сууукъдан иссиден да къоркъмагъандыла, ашны да айырмагъандыла.

Соруула бла иш.

1. Бизни Ата джуртубузда джашагъан халкъны аты не болгъанды?

2. Славянланы джашауларындан, аланы къарамларындан, эллери бла шахарларыны юсюнден, ишлегенлерини юсюнден, джолларыны юсюнден, не билген эсегиз да айтыгъыз.

3. Славянлада башчылыкъ къалай этилгенди?

4. Славянла тушманлары бла къалай кюрешгендиле?

Москваны къуралыб башланнганы.

М. Коваленскийден.

Летопись¹ Москваны юсюнден джангыз 1147 джылдан айтыб башлайды. Ол озгъан узакъ заманлада Москва Юрий Долгорукий деген бийни джери болгъанды. Москва суу кемеле джюрюрча кенг болгъанды, андан Ока бла Волгагъа джол баргъанды. Джерни ол бек джаратханды. Бийни буйругъу бла мийик джерде сауутдан атарча тешиклери бла, агъач буруу бла тегереги къадама этилген Кремль—къала ишленеди. Кремлде клиса бла бийге юй ишлейдиле.

Ма алай бла батмакъланы, чегетлени арасында чекни къатында гитче сахар—къала къуралгъанды.

Москваны биринчи бийлери кеслерини джерлерин кёб этиуге уллу эс бёлгендиле: сахарла ишлетгендиле, сатыб алыб джер къошхандыла. Москва сууда товарлары бла кемеле джюрюб башлагъандыла. Москва бийге купецле сатхан затларындан налог бергендиле. Уруш ишни адамлары, боярла Москвагъа къуллукъ этерге суюб баргъандыла. Москва—бийлик джер бай болуб башлагъанды. Москва, артыкъсыз да, Александр Невскийни джашындан туугъан Иван бийни заманында бек кючлю болганды. Анга кёб ачхасы болгъаны ючюн, Калита („не ачхалы машок“) деб атагъандыла.

Иван Калита Москва княжествону джерин уллу этер эм кесини властын бегитир ючюн кёб кюрешгенди. Ол кесине уллу деб ататханды. Башха бийле анга бой салыргъа керек болгъандыла. Иван Калита бийни княжествосунда 97 эл бла сахар болгъанды, ол бийлик этиб башлагъанында уа джангыз төрт сахар болгъанды.

¹ Летопись—хар джылны ичинде болгъан событиелени джазыу.

Москва. Кремни 1156 дж. биринчи кыбыргаларын ишлейдиге.
Суратчы А. М. Васнецовну суратындан

Кремлни төгерегинде эмен агъачдан джангы буруу, ичинде уа мийик юле ишлегендиле.

Алай бла чекни къатында ишленнген къаладан-Москва уллу, бай шахар болгъанды.

Соруула.

1. Москва къачан салыннганды?
2. Москва салыннган джерни не табылгъы болгъанды?
3. Орусну бирлешдирирге деб къайсы бий бек кюрешгенди?

Александр Суворов.

Александр Васильевич Суворов фахмулу уллу орус полководец (аскер башчы) болгъанды. Аны башчылыгъы бла орус аскерле унутулмазча махтаулу сермешиледе хорлаб тургъандыла.

Суворов Ата джуртун бек суйгенди. Алай иннетде солдатланы да юретгенди. Орус солдатланы джигитликлери, аланы батырлыкълары ючюн а ол аланы бек суйгенди. Ол солдатлагъа аталары къарагъанча, къарагъанды, аланы ичинде джашагъанды, солдатла бла бир ашны ашаб тургъанды.

Суворов солдатланы урушда батырлыкъгъа, къатылыкъгъа юретгенди, аладан уруш ишни билирлерин, саулукълу, кючлю болурларын излегенди.

Суворов кеси уруш ишни юсюнден хаман окъуб

тургъанды, „Хорларгъа наука“ атлы китаб да джазгъанды. Кёблукъ бла тюл, билим бла, усталыкъ бла хорла,—деб ол китабында джазгъанды.

Солдатла аны унутмазча суйгендиле, ол биргелерине болуб, бир заманда да хорланмагъандыла. Ала Суворовну башчылыгъы бла махталгъан Измаил деген, тюрк къаланы алгъандыла. Суворов бла бирге ала мийик, къар Альпы деген тауладан аугъандыла—ёмюрге да аллай джигитлик этген аскер болмагъанды.

„Аллай башчы бла бирге не заманда да уруш этерге сюебиз“,—деб солдатла алай айтыучан эдиле, аны юсюнден джыр да этгендиле.

Бек къартлыгъына дери Суворов орус джерни къоруулагъанды. 69 джылында орус аскерни урушха элтиб, тушманланы хорлаб тургъанды.

Бизни Совет ата джуртубуз уллу орус аскер башчы А. В. Суворовну ишлерин сыйлы кёреди, унутурукъ тюлдю. Немец фашист душманла бла билимли эм батыр сермешу бардыргъан Совет Аскерни тамада командирлери Суворовну ордени бла саугъаланнгандыла.

Уллу Ата джурт урушну джылларында джаш тёлюню уруш ишге юретирге деб училищеле ачхандыла.

Алагъа суворов училищеле деб атагъандыла,

1812 джыл Ата джурт ючюн болгъан уруш.

М. Брагин.

1812 джыл 24-чю июнну кечесинде Наполеонну 600 000 чакълы аскери белгиден ётюб, Орус джерге киргенди. Орус аскер тушманны аскерлеринден юч кере аз эди, ол себебден орус аскерле Смоленскеге ызларына ыхдырылгъандыла.

Ол кёзюуде аскерлени чынг тамадасына Михаил Илларионович Кутузовну салгъандыла.

Кутузов Суворовну эм игиучениги болгъанын, аны

таукеллигин, джигитлигин аскерчиле бек ачыкъ билгендиле. Солдатла: „Кутузов келсе, французланы ууатыр“, — деучен эдиле.

Августда М. И. Кутузов аскерге баргъанды. Орус аскер олсагъатда Можайск деген шахардан узакъ болмай, Бородино деген элде болгъанды. Кутузов былайда Наполеон бла къаты урушургъа оноу этгенди.

Бородинода урушуу.

25 августда (джангыча 7 сентябрда) бир бирине къаршы эки аскер, бла бир бири бла урушургъа хазыр болгъандыла.

Урушну ал кечеси.

Наполеонну солдатлары орус аскерлени джигитликлерин билиб, тынъысызланыб, кеслерини хорлаяллыкъларындан къол джуууб тургъандыла.

Уллу уруш боллугъун билиб, Наполеон кеси да къайгылы болгъанды. Ол урушургъа разы да болгъанды, урушдан къоркъгъан да этгенди.

Ол кече Кутузов да джукъламагъанды.

Аскерлерине айланыб: „Сиз туугъан, ёсген джери-

гизни, къаныгъызыны арт тамчысын тѣкюнчю къорууларгъа керексиз“,—дегенди.

Кече ортасына дери солдатла джукъламай сюнголери билей, сѣлешиб олтургъандыла. Ала Кутузовну тамбла орус джер ючюн джан аямай урушургъа керекди деген сѣзюн эслерине алыб, урушургъа хазырлана эдиле. Танг аласына француз аскерле кѣлтюрюлгендиле. Дауурбазны акъырын чыкъгъан тауушуна къатыша, Наполеонну буйругъун полклагъа окъугъандыла.

Наполеон кесини солдатларына Москвада иги юле берирге, дженгил заманны ичинде аланы юлерине иерге сѣз бергенди.

Лермонтов „Бородино“ деген джырында Бородинода болгъан урушууну суратдача ачыкъ этиб джазгъанды.

Наполеон аскеринден Бородино тюзюнде 50 000 чакълы джаралы эмда ёлюк къалдыргъынчы урушса да, орус аскерни хорлаялмагъанды.

Кутузовну аскери француз аскерни къарыуун алыб, аскер мизамы бла-Москва таба къайытханды.

Москвадан узакъ болмай, Фили деген элде Кутузов генералларын джыйыб, оноу этгенди. Оноулары: „Москваны урушсуз берейикми, огъесе къоруулайыкъмы“ деген сѣз болгъанды. Генералла иги кесек заманы бир бирлери бла сѣлешгендиле, эм артда Кутузов былай айтханды:

„Алкъын тушманыбызны кючю кѣбдю, бизни кючюбюз аладан азды. Россияны къутхарлыкъ—аскерди, ол аскерни сакъларгъа керекди. Москвадан айырылгъанлыкъгъа, Россиядан айырылмайбыз. Аскерибизни бошасакъ а Россиядан да айырыллыкъбыз. Москваны урушсуз къоюб, чыгъыб кетерге буюрама“.

Наполеон кесини штабы бла Поклонная тауда тох-

таб, алайдан кюнде джылтырай тургъан ариу, улуу Москваны кёргенди.

— Огъай да! Ма дунягъа белгили шахар!—деген къууанч тауушу чыкыгъанды Наполеонну.

Ол „Москваны ачхычларын келтирликдиле“ деб сакълагъанды. Европада хорлаб ол алгъан къралланы шахарлары, бары да алай эте эдиле.

Талай сагъат озгъанды, алай а киши Москваны ачхычын анга элтмегенди. Француз аскер шахаргъа киргенди: Москва шыкъыртсыз болгъанды. Наполеон Кремлге тюшгенди. Француз аскерни мизамы, халы аман болуб, баргъанды. Ол заманда Орус ата джуртун сакъларгъа хазырлана тургъанды: партизан отрядла къуралгъандыла, эллиле азыкъгъа баргъан французланы ёлтюргендиле. Француз аскер ач бола башлагъанды.

Наполеон Москвада олтуруб, джарашуулукъ тилей барлыкъ орусуланы алларына къараб тургъанды. Болмагъанында, Наполеон Кутузовгъа кеси келечи ийиб, джарашыргъа умут этгенди. Ол эки письмо ийгенди: Бирин император Александр 1-ге, экинчини орус аскерни эм тамадасына.

Кутузов келечиге быллай джууаб этгенди. „Сиз урушну тохдатайыкъ дейсиз. Биз а аны энди башлайбыз“.

Келечи джылы джууаб табмай къайтханды.

Наполеонну ызына ыхдырылгъаны.

Къыш джууукълашыб келе эди, Кутузовну аскери кюн сайын кёбден кёб бола, кючю да ёсе, Тарутино деген элни къатында тура эди. Орус миллет кесини джауу бла урушур ючюн кёлтюрюлюб, кюн сайын сауутлу-сабалы отрядла барыб, Кутузовну аскерине кьошула эдиле.

Наполеон келечилеринден джылы джууаб табмагъанында, 18-чи октябрда Москваны кьоюб чыкъды.

Калугагъа, юг табада битимли джерлеге, баргъан джолну кесиб, Кутузов Малоярославцев шахарда уруш ачыб, Наполеонну аскерлерин оюлгъан смоленск джоланы къачарча этгенди.

Кутузовну аскерлери къуууб, Наполеонну „кишиге хорлатмазлыкъ“ ач, джаланнгач, къарыусуз аскерин Березина суугъа джетдиргендиле. Француз аскерле суудан ётген заманда, орус аскер аланы ызларындан джетиб, дагъыда бир кючлю уруш ачханды. Наполеон пленнге тюшерге аз къалыб, къырылгъан аскерлени къалгъан хуртдагын да атыб, Парижге ашыгъыб къачханды.

Кюнлени биринде урушлада хорлагъандан сора, Кутузов Смоленск полк тургъан джерге баргъанды. Аны ызындан генералла, андан сора джау аскерни байракъларын арбалагъа джюклеб, гвардиячыла.

Полк Кутузовну аллы бла ётгенди.

„Ура!“ деген кычырыкъ батальондан батальоннга кёчгенди.

— Россияны къутхаргъаннга ура!—деб кычырдыла солдатла.

Кутузов шиндикге миниб:

— Къоюгъуз, тенглерим, къоюгъуз! Ол сый меники тюлдю, орус солдатланыкыды,—деб бёркюн да ёрге атыб—ура, ура, ура орус солдатха!—деб кычыргъанды.

Алай бла, халкъны болушлугъу бла. батыр орус аскер Наполеонну аскерин уатханды.

Саулай орус миллет, кесини Ата джуртун тыш къралдан келген джауладан сакълар ючюн урушха чыкъгъанды. Аны ючюн 1812 джыл урушну атына Ата джурт ючюн болгъан уруш дегендиле.

Уллу орус полководец Михаил Илларионович Ку-

Пленнге тюшген французла. И. М. Прянишниковну этген суратындан.

тузовну сыйын кёрюб, Совет Правительство аны аты
бла орден чыгъарды, ол орден урушда уста, джигит
тамадалыкъ этген улуу командирлеге бериледи.

Соруула.

1. Суворовну башчылыгъы бла этилген урушладан хапар-
ланы къайсында сагъынылады Кутузов?
2. Кутузов солдатлагъа къалай къарай эди?
3. Бусагъатда сиз хапарын окъугъан французла бла бол-
гъан урушну аты неди? Къачан болгъанды?
4. Бородинода болгъан урушдан хапар айтыгъыз.
5. Москвачыла Наполеонну келирине къалай къарай эдиле?
6. Орус халкъ Ата джуртун къалай сакълагъанды?

Эллилени помещиклеге къаршчы кюрешиулер.

Башларына эркинликлери болмагъан заманда, элли-
ле бек къыйналыб джашагъандыла. Ала хар заманда
да помещиклеге ишлеб туругъа керек болгъандыла.

Сатыу. Н. В. Невревни сураты.

Эллиге кесине ишлер ючюн праздник кюнле бла кечеле кългъандыла.

Помещикле эллилени бири бирине сатыб тургъандыла. Гитче сабийчиклени багълары 10—20 капек болгъанды. Помещикле итлени сабийледен багълалы къргендиле. Ала не тюрлю джаны бла да эллилени эзиб тургъандыла. Помещик къатын Солтычиха кесини къарауашларын, кълуне джетмегенлери ючюн, туюб юслерине исси суу къуюб, чачларын кюйдюрюб кыйнагъанды. Былай кыйын джашауну кълтюрелмей эллиле восстаниеге чыгыб тургъандыла. Эллиле помещиклени кълтюрюб, мекамларына от салыб тургъандыла. Эллилени кълзгългъанларын тохтатыргъа келген патчахны аскерлери бла эллилени ортасында уруш болуб, къл адам ёле-ёле тургъанды. Патчахны аскерлери восстаниеге чыкългъанланы алай хорлаб да кълоялмай эдиле. Талай джолда восстание къл айны тохдамай баргъанды. Пугачёв тамадалыкъл этген восстаниени артыуа эллилени кълзауатлары болгъанды. Ол эки джылгъа дери созулгъанды.

Помещикле бла патчах саулай кълралда эллиле кълзгълалыб кългъандыла деб кълоркъла эдиле. Ол себебден патчах правительство 1861 джыл крепостной правону кълрутханды. Ол кюнден сора эллилени сатаргъла, алыргъла эркинлик тохтагъанды.

Алай болгъанлыкългъла эллилеге аз джер кълалдыргъандыла. Джерни кълбю, игиси помещикледе кълалгъанды. Эллилени азыкъллары джетмей, кълбю элден шахаргъла иш излеб кете тургъандыла.

Соруула.

1. Башларына праволары болмагълан эллилени джашауларындан не билдигиз?
2. Ала помещикле бла кълалай кълрешгендиле?

3. Патчах правительство эллиге крепостной правону не ючюн кѳурутханды?

4. Крепостной право кѳуругъандан сора джарлы эллиле шахаргъа не ючюн кете эдиле?

Эски заман.

Эски заман, эски заман!
Кюнсюзню эмген заман,
Джарлыны джаны саулай
Тар кѳрге кѳмген заман!

Ненча минглени джюрегин
Кюйдюрдюнг сен туз кибики!
Эритдинг санларын отда
Къызгъан балаууз кибики!..

Аз халкъланымы бойнуна
Боюнсха салыб джекдинг!
Азнымы онгсузду, джарлыды
Демей, къанын тѳкдюнг!..

Хей, огъурсуз заман! Нек
Этген эдинг бизге былай?..
Къалгъан эди да мугур Къарачай,
Джахиллигине джылай!..

Энди уа ишчи, элли
Айырылмаз къарнаш болуб.
Сенден бошаргъа хаб-хазыр
Кѳурчдан къаты таш болуб,

Хар бирини мангылайына да:
Джашасын бирлик, хурлукъ!
Олду артыкълыкъны джыгъыб,
Къарнына къама урлукъ!

Санга къаршчы биригиб,
Хар кюнде налат этеди.
Коммунизм джашаууна
Сокъмакъ этиб кетеди.

Соруула.

1. Эски заман халкълагъа къалай эди?
2. Бизни ол зорлукъдан ким къутхарды?
3. Назмуну азбар этигиз.

Къанлы ыйых кюн.

Л. Гумилевский.

1905 джылны аллында Петербургда, заводлада эм фабрикледен уллу джыйылыула бола эдиле. Ишчиле правосуз джашауларындан къутулургъа мадар излей эдиле.

Ала иш кюнню къысхартыб, джалны кёб этиллигин излегендиле. Ишчиле союзлагъа бирлеширге кереклилерин ачыкъ сёлеширге, газетде эмда китабда джазартыб право излей эдиле. Ала къыралны оноуун башха тюрлю этерге излегендиле.

Алай болгъанлыкъгъа ишчилени ичинде ангыламай, патчахны болушуруна ыйнанганла да кёб болгъандыла. Аллай ишчиледен кёб адам патчахны къаласыны аллына, патчахха тилеклерин билдирирге джыйылыб баргъандыла.

Большевикле ол барыгъа къаршчы эдиле, правону тилек бла алыргъа болмазлыгъын, аны сауут кюч бла алыргъа боллугъун ангылатыргъа кюреше эдиле.

9 январда, ыйых кюн, эртденнги аязда ишчиле къатынлары, сабийлери бла къолларына иконаланы эмда

патчахны уллу суратын алыб, патчахны къаласы таба тебregenдиле.

Ваньканы къаты бла кёб тюрю адам: джаш, сабий, къарт оза эди. Аллай кёб 'адамны алгъын кёрмегени ючюн, ол сейирсиниб къарай эди. Ол танымагъан бир къартчыкъ къатына келиб:

— Сен да барамыса, джаш?—деб сорду.—Хо, барама.

— Къайры, нек баргъанынгы билемисе?

— Айхай да ангылайма! Анам да фабрикде ишлейди. Ангыламазча гитчечик да тюлме.

Къартчыкъ юретген халда:

— Бююн уллу ыйых кюндю. Бююн халкъ джангы джашау ючюн ёрге тургъан кюндю, патчах унасын-унамасын, эл кесини кереклисин табар!—деди.

Ваньканы анасы Варвара иконаны алыб, джашыны сууу къдан кызыарыб, кёбюб тургъан кёлуна тутдуруб, джыйылгъан халкъны аллына сюеди.

— Ванька, патчахха иги къара. Аладан сениге киши сёлешсе, къоркъмай тюз джууаб бер,—деди.

— Болсун! Бизге шок атарыкъмыдыла?—деб сорду Ванька.

— Не дейсе? Патчахны аллына кесини суратын, иконаланы алыб баргъан адамгъа шокму атарыкъдыла?—деб кюлдю Варвара.

Алларында, узакъ болмай, Нарва ворота кёрюндю. Ванька аны эки джанында сюнгюлери джылтырай тургъан шоклу солдатланы кёрдю. Ала халкъны джууукълашырын сакълагъанча тура эдиле. Ванька къоркъгъан да этди.

Олсагъатдан огъуна таш воротадан атлы аскерни чабышыб келгени кёрюндю. Была къайры озарыкъдыла деб, Ванька артына къарагъанында, 'бетлери агъарыб тургъан халкъны кёрдю.

Басыныб тургъан халкъ эки бѣлюнуб, атлы аскерге джол берди. Ванька асыры кѣоркѣгъандан иконаны бетине тутуб, артындагъылагъа кѣысылды. Ваньканы башы бла кѣылычларын ойната, бир кѣауум атлы ѣтдю.

— Шкок атадыла!—деген тауушла чыкѣдыла. Адамланы башлары бла, кѣулакѣларын зангырдатхан таууш чыкѣды. Ваньканы кѣзюне халкъ бары да кѣар сокѣмакѣгъа тѣнгерегенча кѣрюндю.

Ванька дыгалас этген кѣычырыкѣла эшите эди.

— Этериклери былаймы эди?

— Патчах бизге берлигин бере башлады!

Ванька ѣрге турургъа умут этди, алай болгъанлыкѣгъа аны кѣарны ачыб туралмады. Кюреше кетиб, сууукѣдан кѣбген кѣолларын кѣаргъа тиреб, ѣрге турургъа тебрегенлей, имбашына бир исси зат тийиб, Ванька кѣаргъа бауурундан тийди.

Варвара басынган адамланы артлары бла ѣтерге дыгалас этди, алай болгъанлыкѣгъа чыгѣалмады. Ол да халкъ бла бирге шкок тауушдан башын энишге ийген эди. Ванька эсине тюшсе, джюреги кѣалтыраб, аны табагъа чыгѣаргъа умут эте эди, алай а аны кѣымылдаргъа да амалы джокѣ эди. Кеси да билмегенлей, халкъ тебчилдей, бир тыгѣырыкѣлагъа чыкѣды. Алай да Варвара аякѣ юсюнде айланганын эскерди. Ол ызына кѣайытыу дыгалас этди, халкъ а ызындан юрюлюб келе эди.

— Кѣайры бараса, эшитмеймисе анда не эте тургъанларын?—деди биреу.

Варвара не этерге билмей тохтады.

— Джашым, джашым андады!

— Джашынга не боллукѣду, келир!

— Ёлтюрюб кѣойсала уа?..

— Этер мадарынг джокѣду.

Узун бойлу арыкъ киши къолун булгъаб, къычыра эди.

— Кёрдюгюзмю, джолдашла! Бизни патчахыбыз къаллайды!

— Бизни мындан ары патчахыбыз джокъду!

Варвара аны эшитиб:—Аллах да, патчах да джокъду,—деди.

Варвара Ваньканы унуталмай, ызына чабаргъа умут этиб, биреуню дженгинден тутуб сорду:

— Бир гитче джашчыкъ кёрмедингми?

— Джашчыкъла кёбдюле, къайсын сораса?

— Къолунда иконасы бла, халкъны аллына сюеген эдим.

Биреулен эсине тюшюрюб:

— Иконасы болгъанмы?

— Акъ бёркчюгю бармы эди?—деди.

Варвара эс ташлаб:

— Бар эди,—деди.

Ол адам джунчуяракъ болуб:

— Джыгъылгъан эди, ёлтюрген болурла къобмай къалды,—деди.

Ол хапарны эшитгенинде, Варвараны киши тыймады.

Адамланы ары-бери тюртуб, кенг орамгъа чыгъыб, симсиреди. Къабыргъаланы джаны бла адамла джюрюй эдиле. Сокъмакъда ёлюкле джата эдиле; ары-бери атылгъан ёлюкле кёб эдиле. Кимники эсе да бир уюкъ да бар эди.

Шкок тауушланы къулагъына алмай, Варвара джашын излей тебреди...

* * *

9 январда патчах ишчилеге капиталистле джанлы болгъанын билдирди. Капиталистле бла кюрешинде ишчиле кеслеринден башха кишиге ышаныу болмагъанын ангыладыла.

Соруула.

1. Ишчиле патчахны аллына нек баргъандыла?
2. Варвара джашыны кьолуна иконаны бериб, халкьны аллына нек сюегенди?
3. Патчах, халкь келсе, алагъа къалай этерге буйрукъ берген эди?
4. Джашчыкьгъа не болду?
5. 9 январда ишчиле нени ангыладыла?

Патчахлыкьны кьурутуу.

1914 джыл джай саулай джер юсюнде уруш башланганды. Бу урушха патчах тамадалыкь этген Россия да кьошулгъанды. Урушну капиталистле башлагъандыла. Ала кеслерине башха кьралланы джерлерин алыб, аланы адамларын джегерге излегендиле.

Уруш Россияны мюлкюн чачханды. Заводла, фабрикала ишлемей тохдагъандыла.

Элле джукъаргъандыла.

Киши кьалмагъанча, эркишиле кьазауатха кетиб, элде ишлерге адам кьалмай, эллиле да, солдатла да ач бола, алагъа ашарыкь джетмей башлагъанды. Ишчиле орамлагъа чыгъыб:

— Уруш керек тюлдю! Патчахны тамадалыгъы керек тюлдю!—дегендиле.

Кёб турмай солдатла да кьаршчы чыгъыб башлагъандыла. Солдатла патчах ючюн, капиталистле ючюн уруш этерге суймей эдиле.

Ишчилени, эллилени, солдатланы биригиб кюрешиу-лери кюнден кюннге кючлю бола бара эди.

Бу ишге Ленин тамадалыкь этген большевиклени партиясы джол кёргюзе эди. Большевикле ишчилени, эллилени сауутлу восстание этерге чакъыра эдиле.

„Патчах бла буржуазияны кьоратыб, оноуну кьолгъа алгъынчы, урушну тохтаталлыкь тюлбюз“,—дей

эдиле ала. Патчах аскерлерине восстаниеге чыкыгъан-
ланы аямай ёлтюрюрге буйрукъ берген эди. Ала пат-
чахны айтханын этмей, кеслери ишчиле бла эллилени
джанына кёчген эдиле.

Революция кюнден кюннге кызыб бара эди. Алай
бла 1917 джыл 12 мартда халкъ патчахны тахдадан
тюшюрдю. Патчах тахдадан тюшсе да, оноу ишчиле
бла эллилени кёлуна тюшмеди, помещикле бла капи-
талистлени кёлунда кыалды. Алгъынча джер да, фаб-
рикала да, заводла да аладан сыйырылмадыла. Уруш
да алгъынча баргъанды. Ол огъай, капиталистле бла
помещикле кеслерини Болджаллы правительстволарын
да кёуратхандыла. ишчиле бла эллиле муратларына
джетмегенликге, кюрешиулерин тохдатмагъандыла.

Соруула.

1. Саулай джер юсюнде болгъан уруш кыачан башланган-
ды? Ол кыаллай бир заманнга созулгъанды?

2. Бу урушну не юкюн эмда ким башлагъанды?

3. Ишчиле, эллиле эм солдатла кыазауатны тохдатыргъа,
патчахны тахтадан тюшюрюрге нек излегендиле?

4. Патчах тюшгенден сора, оноу кимни кёлунда кыал-
гъанды?

Таулуну ауузундан.

Ол таш ёзенде—
Мутхуз гёзенде,
Мен бир джарлы таулудан туудум.
Джалчылыкъ бла,
Малчылыкъ бла
Аягъыма чабыр бау буудум,
Кёолумда таякъ,
Джаб-джалан аякъ,

Хар кюн сюрюу ызындан кетдим.
Къыш боранлада,
Къая ранлада
Къалтырай, титирей къой кютдюм.
Хей, озгъан заман!
Инджитиб тамам,
Сен мени бла кёб ойнадынг.
Бойнумдан буууб,
Къанымы къуюб,
Сан-санымы эздинг, чайнадынг,
Бютеу ишчиле,—
Кючлюк чекгенле
Къалмай бу ишге кёз ачдыла.
Бирлик кюч бла,
Сюнгю уч бла
Залимлик дунияны чачдыла.
Ма, кёзюу келди:
„Окъугъуз!“—деди,
Мен да джарыкъ джолну сайладым.
Джахил къалмайым,—
Сокъур болмайым,—
Деб илмугъа джюрек байладым.

Иш.

1. Назмуну магъанасын айтыгъыз.
2. Назмуну азбар этигиз.

Иван Иванович Ползунов двигателни чыгъаргъанды.

Л. Гумилевский.

Биринчи двигателни бизни къралыбызда ишлеген-
диле. Тылпыу бла ишлеген биринчи двигателни 1765
джыл Иван Иванович Ползунов этгенди.

Иван Иванович Ползунов 1729 джыл Уралда Екатеринбург! шахарда туугъанды. Бу джерледе темир, башха металла къазыла эдиле, ол себебден кёб завод бар эди. Ползунов атасы заводну сакълагъан ротада солдат болуб къуулукъ этгенди.

Гитче заманында Ползунов заводну школунда окъугъанды. Школда математиканы, механиканы, черчение-ни окъугъандыла, ала бла биргелей заводла ишлерге да юрене эдиле. 14 джыл толгъанында, Ползуновну Барнаул шахарда заводда ишлерге кёчюргендиле. Ол анда кёб тюрю затла ишлегенди. Бир джолда ол кюмюш джюкленген арбаланы элте Петербургга баргъанды. Анда Ползунов кёб затны кёргенди, кёб затха юренгенди. Орта шахардан Барнаулгъа къайтыб келгенинде, Ползуновну ишлеген джеринде офицер этгендиле. Офицер деб ол заманда заводланы тамада къуулукъчуларына айтхандыла.

Андан сора, кёб турмай, ол тамадаларына „от машинагъа“ салгъан кесини проектин бергенди. Бу „от машинаны“ юсюнден джазгъан проектинде Ползунов: „Машина чоюнда къайнагъан суудан чыкъгъан тылпыуну эмда хауаны кючю бла джюрюрюкдю“,—деб джазгъанды.

Петербургда Ползуновну проектин джаратхандыла. 1763 джылны кышында Петербургдан адам джетиб, машинаны дженгил ишлерге керекди деген оноуну билдиргенди. Ползунов къууаныб, ишин башлагъанды. Проектни Петербургдан къайтхынчы, ол жангы машинаны моделин хазыраб, ишлеригин билиб, келлик тёлуге улуу хайыр этерине ыйнанганды. Биринчи тылпыу кючюню болушлугъу бла ишлерик двигателни къурагъынчы, ол кёб кыйынлыкъла кёргенди, алай улуу фахмулулугъу, иште джигерлиги ол кыйынлыкъ-

¹ Бусагъатдагы Свердловск шахар.

ланы хорлагъандыла. Айхай, машина чыгъа э се да аны чыгъаргъан кёб джашамады: ачлыкъ, ишни къатылыгъы, начальство—аны саулугъун алгъандыла, машинаны ишлерге джиберирден алгъа кеси да ёлгенди.

1766 джыл Ползуновну учениклери машинаны иште сынагъандыла. Двигатель бизни къралда эм алгъа ишлеб башлагъанды.

Машинала, двигателле бизни джашауубузда бек уллу болушлукъ бергенлерин, ишибизни тынч этерге болушханларын биз барыбыз да, хар кюнде да кёребиз; ма аны ючюн биз бир заманда да Иван Иванович Ползуновну атын унутмазбыз.

Соруула.

1. Ползуновну изобретениесини андан сора келген тёлуге не магъанасы болгъанды?

2. Совет правительство изобретателлеге эс къалай бёледи, къалай болушады?

Биринчи сохта.

М. Кузнецов.

Бу биз айтырыкъ хапар мындан алгъа кёб джылланы болгъанды.

Мен гимназиягъа келгенимде, коридорда сабийле асыры басыннгандан бир бирин теблей эдиле. Мен сугъуллуб „кесибизни“ джангы келгенлерибизни араларына бардым. Бизни къауумубуз бир джерде эди. Мени кёзлерим алашаракъ токъ, сары чачлы джашчыкъгъа илиндиле.

Къонгурау къагъылды. Бары да классха къуюлуб кирдиле. Къарагъанымда, ол джашчыкъ мени бла бир партада олтуруб тура эди.

Устаз кириб, хар кимни тукъумун окъугъанында, биз бир бирибизни билдик.

Аны тукъуму Ульянов эди.

Бизни ичибизде эм гитче ол эди. Мени онекинчи джылым бара эди. Менден тамада сохтала да бар эдиле. Ол а тогъуз джылдан олсагъатда атлагъан эди. Алай болгъанлыкъгъа ол кесин бек таукел тута эди.

Володя Ульянов.

Дженгил заманны ичинде биз аны тамам фахмулулугъун таныдыкъ. Бизге олсагъатда тилле, артыкъ да бек латин тил, бек къыйын тие эдиле. Аны бир этгени ёмюрде эсимден кетмейди.

Латин тилни окъутхан устаз Федоровский классха кирди, китабны ачыб, биринчи партада олтургъан сохтагъа окъу деди. Ол ёрге къобуб, дженгил кёчюрюб башлады. Кёчюрюб баргъанлай, бир къыйын сёзге тюртюлдю. Сохта бир кесекге джунчуду. Алай а Федоровский сагъыш этергеми къоя эди. Ол аны хоншусуна окъу деб билдирди. Ол да къобуб, тюз джууаб этгинчи Федоровский олтурурга къоймай эди. Эки сохта суюледиле. Федоровский уа ючюнчюню къобарды.

Ючюнчю къобду, тёртюнчю, бешинчи, алтынчы да къобду. Бири да кёчюрелмедиле. Классны джартысы ёрге къобуб сиреледи. Эм артында Ульяновну кёзюую джетди. Класс кёлюн басды, Ульянов кёчюрдю. Бары да олтурдула.

Артдан артха, не сорлугъу, не билмегени ангыламагъаны болгъан да Ульяновха чаба эди. Ол алагъа юретиучю болуб къалгъан эди.

Ульянов сабий оюнланы бек сые эди. Биз неден да бек тоб оюнну сые эдик. Ойнаб бошасакъ, джууунургъа Свия суугъа бара эдик. Кёпюрчюк бла ётюб, джууунуучу джерде тешиб, суугъа секире эдик.

Ол узакъгъа—сууну арасына дери джюзюб бара эди. Бир-бирде уа суугъа кетиб къалады деб, адам къоркъарча бола эди. Алай болса да ол къарыулу эди, джюзюб чыгыучан эди.

Андан сора алагъа бара эдик. Аны юйчюгю бачыхчыны башында эди. Юйде артыкъ, керексиз зат джокъ эди. Къабыргъада полушария карта тагъылыб эди, орундугъуну башында—джан джаулугъу, терезени къатында—табхачыгъы. Окъугъан китаблары бла словарьларыннан сора да табхачыкъда Пушкинни, Лермонтовну, Тургеневни китаблары тура эдиле. Ол баргъан кёзююмде мен Ленинни къалай ишлегенин кёре эдим. Неден да бек аны кирсизлигине, эрикмей къаст этиб окъугъанына, талчыкъмагъанына сейирсине эдим. Ол бурунгу латин эм да урум тиллени къаджыкъмай окъугъаны ючюн иги биле эди.

Ол ёмюрюнде ишин „хо-хо“ деб, ашыгъыш, къалай болса да деб этмей эди. Юйде джазаргъа сочинение берселе, болджалны арт кюнлерин сакъламай, олсагъатдан хазырланыб, ишлеб башлай эди. Библиотекагъа барыб, керекли китабларын алыб окъуй эди, керекли джерлерин джазыб ала эди.

Ол себебден, ол гимназияда окъугъан сегиз джылыны ичинде биринчи сохта болуб, бир классдан бир классха саугъа ала кёчюб, гимназияны алтын медаль бла бошады.

Соруула.

1. В. Ульянов алай иги не хыйсабдан окъуй эди?
2. Володя тенглерине къалай болуша эди?

Ильични сабий эмда школ джыллары.

А. Ульянова.

I.

Бизни джол башчыбыз Владимир Ильич Ульянов (Ленин) 10 (22) апрелде 1870 джыл Волгада Симбирск деген шахарда туугъанды. Ол шахаргъа бусагъатда Ульяновск дейдиле.

Володя бла Ольга.

Владимир Ильични атасы, Илья Николаевич, ол заманда Симбирск Губернияда халкъ училищелени инспектору болуб ишлегенди. Ол къарыусузуракъ юйдегиден чыкъгъанды, атасы эртде ёлюб, тамада къарнашыны болушлугъу бла кючден окъуу алгъанды. Симбирскде ол джарлылагъа, эллилени сабийлерине кёб школ ишлетирге кюрешгенди, къарыуун, кючюн аямай, къаллай кюнде да аны къайгъысында губерниягъа барыб тургъанды.

Владимир Ильични анасы, Марья Александровна, врачны къызы болгъанды; джаш заманыны кёбюсюн элде ашыргъанды, анда эллиле аны бек суйгендиле. Ол уста кёбузчу болгъанды, музыканы да, тиллени— француз, немец эм ингилиз тиллени, иги билгенди, ол сабийлерин да кеси тутханды. Ол кёб адам джыйылгъан джерни, кёзбау, эрикгенинги кетерген оюнланы суймегенди, заманын саулай да сабийлери бла биргелей ашыргъанды. Сабийлери да аны ючюн аналарын артыкъ бек суйгендиле.

Владимир Ильич ёсген юйдеги бир бирин билген, бир бирин суйген юйдеги болгъанды.

Ол ючюнчю сабий болгъанды. Гитче сагъатда ол хаман да кесинден джыл бла джарымны гитче Оля эгешчиги бла ойнагъанды. Ала экиси да бек тири, бек камсык эдиле, ала дауурлу оюнланы, ары бла бери чабышыну бек суйгендиле.

Аллай оюнланы Володя да бек сую эди, Оляны да кесини айтханына сыйындыра эди. Ол Оляны сюрюб, тапчанны тюбюне кийириб, сора: „Тапчанны тюбюнден атлаб чыкъ!“—деб, буйрукъ бере эди. Аны оюнчакъла бла ойнагъандан эсе, аланы сындыргъаны кёб бола эди. Биз, уллула, анга ол затланы этдирирге унамагъаныбызны билиб, бир-бирде бизден бугъуна эди.

II.

Окъургъа Володя анасындан беш джылда юреннгенди. Ол да, эгешчигибиз Оля да окъургъа бек сую эдиле, сора атам келтириучю кёб китабланы, журналланы суюб окъуй эдиле.

Ала дженгил окъургъа юрендиле, орус историядан хапарланы окъугъанны тышында да, азбар эте эдиле.

Окъуб бошаса, Володя эгешчиги бла ойнаргъа къача эди, ойнаргъа суйгени уа, башында айтханыбызча,

Ульяновланы юйдегилерини 1879 джыл !сураты.

къычырыкъ-хахай этиб, чабышыб ойнагъан оюнланы сую эди. Джай ала арбазда чаба эдиле, тереклеге мине эдиле, биз экибиз тамада болсакъ да бизни бла да тюрлю-тюрлю оюнланы ойнай эдиле.

Володя оюнланы бек сую эди, артыкъ да крокетни. Къыш тикден чана бла уца эди, къар джуммакъла бла ойнай эди, андан сора уа конёкла бла уца эди. Симбирск шахарда, учаргъа деб, суу къуюлюб болгъан

бузну юсюнде ол да, тамада кърнашы Саша да мийик тикден учханлары эсимдеди; ол тикден чана бла учаргъа да кыйын эди.

Дуппурну чынг башында тёрт бюклениб, андан сора бираз беллерин тюзетиб, тюбуне тюшерге уа чырт сир къатыб, алай уча эдиле. Мен алагъа сукъланыб къарай эдим, алай а алагъа кюшулуб къалыргъа базмай эдим. Володя таб уча болур эди деб, келюме келеди, не ючюн десенг ол узун тюл эди, алашаракъ тёртсандыкъ кеси да кючлю эди.

Володя гимназияны биринчи классына кирген заманда анга тогъуз джыл бла джарым болгъан эди. Ол тынч эмда бек суюб окъуй эди. Окъургъа фахмусу да иги эди; атабыз, тамада кърнашыбыз бла эгечибизни юретгенича, аны да эрикмей олтуруб дерслерин этерге юретген эди. Устазлары айтыудан, Володя дерслеге иги тынгылагъаны ючюн аламат окъуй эди. Иги ангысы, фахмусу озгъаны себебли, джангы дерсни классда устаз ангылатхан сагъатда огъуна толусу бла эсине алыб кююб, юйге келсе, бир кере кыйытарыб окъуб кетиучен эди. Ол кесини тамада кърнашын кемсиз сюе эди, не иште да ол этгенча этерге излей эди. Володягъа „Ойнаргъа барлыкъмыса?“ „Кашаны кърлаймы ашарыкъса, огъесе джау бламы ашарыкъса?“—деб сорсала ол бир ызгъа джууаб этиб кюймай, Сашагъа къарай эди. Ол да джууаб этиб кюймай, „не этерик эсе да бир къарайыкъ“ дегенча, тынгылаб кърнашыны кёзюне къарай эли. Биз экибиз да анга кюле эдик. Кюлгенибизни, хиликге этгенибизни да кюулакъгъа алмай, Володя: „Саша къалай ушатса, алай“,—дей эди. Саша эсли, оюмсуз джюрюмеген, кесини бойнунда борчуна уллу эс бёлген джашчыкъ болгъаны себебли, Володя аны эниклерге кюрешгени иги эди, ол Саша этгенни этерге тырмашыб, къаджыкъмаучу, сёзюне табылуучу,

дерслерин заманында этиучю, ишни суйген Сашаны кёзюнден кетермей тургъанды.

Иши бла бизге огъай эсенг, Саша хар кимге да юлгю эди.

Адамлагъа къайгъыргъаны ючюн, джумушакълыгъы ючюн, тюз, тыйыншлы, керекли джерде къатылыгъы ючюн биз барыбыз да аны бек сую эдик. Володя гитче сагъатчыгъында джукъгъа тёзюмсюзюрек эди, ол себеден, Сашаны тёзюмлююгю, сабырлыгъы барыбызгъа да джараб, юлгю бола эди, артыкъсыз да Володягъа уа аны уллу магъанасы бар эди. Аллындан тамада къарнашын эниклей, Володя абадан болгъанында кесини ол дженгиллигин кетерирге кюреше эди, уллу болгъанында уа, биз анда дженгилликни кёрмегенбиз. Кесин ишге салыб, бой бериб ишлер ючюн, кеси кеси бла кюрешиб тургъанын биз кёре эдик.

Соруула.

1. Ульяновну юйдегиси кимле эдиле? Ала бир бирлерине къалай къарай эдиле?
2. Володягъа ол юйде кимни сёзю ётерик эди?
3. Володя Сашаны не ючюн сую эди?
4. Володя Ульяновну окъууунда, кесин джюрютююнде сиз сукъланыр джери бармыды?
5. Володя Ульяновну юсюнден башха китаб окъугъанмысыз?

Ташчыда.

(„Къара кюбюрден“).

...Акъ масгени Ташчыны иеси къатынны къолунда кёргенлей, бир-эки джаш ишчи бир бирин тюртюб кюдюле.

Семён бир джассысырт ишчини имбашына миниб къычырыб айтды:

— Сени ишге къарагъан адамларынгы бизге джет-дирмегенлери къалмагъанды, энди къартланы туююб тебregenдиле. Бизни сенден излегенибиз: ма бу итни мындан къорат (эки стражник эки джанын сакълаб тургъан джез бычакълыгъа бармагъы бла кёргюздю), джалыбыз къарныбызгъа джетмейди, сени акъ масгенг кёргенкюнню эм уллу джал алгъан ишчибиз кёрмейди..

Масгени аты айтылгъанлай, сюек сакълагъан итлеча къараб тургъан стражниклеге Вера балкондан къычырыб айтды:

— Мен быланы gyрылдагъанларын эшитирге суюмейме, бусагъатдан былайдан къысдагъыз!—деб, масгени къойнуна къысханлай, ызына юйге ташайыб кетди.

Атланы ауузлары ачылыб, къамчи тауушла чыгъа тебregenлей, ишчилени кимини кёз тюбю кёбюб, кимини бёркю чартлаб, башы къанай, хар ким башын къалдырыргъа кюрешиб, кёб турмагъанлай, арбаз ариуланды... Темуркъа эшегин сууну бир джанында ташха тагъыб, кёпюрден Ташчыгъа ётгенинде, артында бир бёлек атлы гаммойлары бла, акъбет семиз тиширыу къойнунда акъ масгеси бла фаэтонну арасына олтуруб, аны аллында да уллу бычакъларына таяна, имбашлары джылтырагъанла олтуруб, кенгден дух ийислери келе, джортуб, Темуркъаны къаты бла оздула. Алагъа къарайма деб чабырыны бурну ташха илиниб абына, къачар къоянча тёгерегине къарай, къалайгъа кирирге билмей, орамны арасында ёрге сюелиб тургъанлай, къаты бла бир келбетли ишчи озуб тебregenлей, тохда деб, къолу бла кёргюзе, сорду:

— Мен ишлерге келгенме, кимге барыргъа керекме, мында адам танымайма. Орус сёзледен эсе кёбюсюн къолу бла кёргюзе, къарачай тил бла айтды.

Келбетли ишчи, Темуркъа къолу бла джерни

къазыб кѣргюзгенинден айыргъан болур эди, къартны не ючюн келгенин ангылады, джылы ышара, къолундан тутуб, конторну аллына элтиб, былайгъа бар деб къолу бла кѣргюзуб, быягъынлай ышара-ышара кетди.

Конторну эшигин ачыб, ары кирирге тебрегенлей, джезтойме аллын алыб, эрнин чюйюруб, Темуркъаны аякъларын кѣргюзе, юйге джиберирге унамады. Темуркъа, келбетли ишчи тюбеб, ышарыб кеси адамыча ашыргъанына батыр болуб, ёшюн уруш этиб кирирге мурат этди; алай болгъанлыкъгъа, джезтоймели эшикден башын къаратыб сызгъргъанында, анга ушаш экеулен джетиб, хыны-хуну этиб, чабырларыны саламларын уллу бычакъларыны къыйыры бла тюрте, теш деген магъананы къоллары бла кѣргюздюле...

Темуркъа артына туракълады, алай къартны неден илгеннгенин эслеб:

— Къоркъма, оюллу къ тюлдю,—деб аркъаулары кѣргюзе, абына-сюрюне, къолундан тутханлай, кюмюш къазылгъан джерлеге элтиб, ишлей тургъан ишчиле бла шагърей этди. Къалай ишлеригин кѣргюзуб, ишге джарашдырды.

Темуркъа джерни тюбюнде ишлеген кеси кибик къартланы да, джаш адамлары да кѣргенинде, оюлуб басар деген къоркъууу кетиб, ишге джарашды. Темуркъа бери келиб, ишчилеге тюбегинчи, къайсы да болсун, орус адамы кѣруб болмай эди, бери келиб ишлеб тебрегенли, бир затны айыралмай, кѣб сагъыш этеди: „Ишчиле, артыкъсыз да Семён, кеслерини бирича кѣруб, атанг-ананг этмезлик джумушакълыкъны этдиле, конторда тургъан джез туюмелиле уа былача болмай, итге къарагъанча къарайдыла. Была да, ала да оруслададыла, динлери, тиллери бирди, былай нек болады“—деб айыралмай кѣб дыгалас этиб, сагъышлана эди.

Семённу биргесине праздник кюнледе джыйылыб,

сёлешген джерлеге бара, бир кесек тилге юреннгенинде, бир кюн кетиб бара, Семённу билегинден тутуб тохдатыб, ауузу джетишдирмегеннге да кьолларын кьошуб сорду:

— Сиз, ишчиле, артыкъ да сен кесинг, сора ол конторда тургъанла да оруслуласыз, алай болгъанлыкъгъа сиз аладан эсе башха адамласыз, ала тюйселе, урсала, сиз мени кесигизге къысасыз, ол алай нек болады?

Семён, къартны айтханына ышарыб, тенгнге кёрюб, белинден тутуб, кесине къыса:

— Биз оруслула болгъанлыкъгъа, биз, ишчиле, кьол къыйыныбыз бла башыбызны кечиндиребиз, ала уа бизни къаныбызны ичиб, къыйыныбыздан семириб турадыла. Сени элингде Къыямыт деген бай бери малла сатаргъа келсе, сени чабырларынгы тонгузланы аллына атханла аны тегерегине не айтады деб, ит кибиб айланадыла. Ташчыны ишин этген, биз, оруслула болгъанлыкъгъа, бизге къараргъа турсунмайдыла. Къыямыт келсе, аны кьолтугъундан кириб, юйюне элтеди, биргесине чагъыр ичеди. Энди ишчиле конторда тургъанладан башха болгъанларын ангыладынгмы?—деб ышара, Темуркъагъа къарады.

Тынгылаб туруб, бир унутхан затын эсине тюшюргенча, бети джарыб, башын кёлтюрюб айтды:

— Къарангыбыз, кёб затланы билмей къарангы баугъа киргенча турабыз.

Семёндан, кетеди деб кьоркъгъанча, къаты тутханлай барлыкъ джерлерине тебретиле...

Соруула.

1. Джек тюймелиле деб кимлеге айтады?
2. Ташчыны тамадасы ишчилерине къалай къарай эди?
3. Семён, дагъыда кългъан ишчиле, Темуркъаны нек сюе эдиле? Темуркъа уа алагъа нек илешген эди?

Токъал.

(„Къара кюбюрден“).

Къарангы болуб, кёз байланыб башлагъанды. Къалгъан замандача, элде калак итле керексиз, „сакъ болугъуз, кеч болгъанды“ деб, бир бирлерине хапар бергенча, тийре-тийреде юредиле. От тамызыргъа сернеги болмагъан юй болур, бир тиширыу кёсеуню къолунда тутханлай, темирчи акъ къызгъан темирни уруб, джилтинлерин къуйгъанча, аллындан аяз ургъаны сайын джилтинле чачыла да хауада джукълана, аяз уруб, кёсеуню джаннган джерчиклери джолну джарыта, тийре джолну кесиб мюйюшге ташайды.

Ташкёмюр къазылгъан тешике фанарла джаныб джылтырагъанча джер-джерде джылтырауукъ къуртчукъла джылтыраб ташайдыла. Ысдауатха къайытмай, кечирек къалгъан ийнеклени джелинлери къызыб, дженгил-дженгил ёкюре, ашыгыб келедиле. Элни къыйырында бир къазакъ юйню аллында, къатында адам болмай, бешике бир сабий, къойнуна от тюшгенча, къычырыб джылайды.

Бийнёгер, ызына айланыб къараб, Токъалны кёрмей, алай айтды:

— Ол аман бизни бла чыгыб, къайсы тыгырыкыгъа эсе да кириб, бир ишексиз, бугъуб къалды. Бизни ишибизден барыб, адамгъа джукъ сагъынса, мен аны гырмык этерме. Ол джапысы бла ол адам боламыды, кюндюз орамда бара тургъанлай джукълай турады.

Ышым баууну бошланнганын тартыб, нёгерлерини ызларындан джете, Ахмат айтды:

— Къой-къой, Токъалны адамгъа санаб да сёлешме. Ол хада-хыйда да джокъду, кимни боза чайкъам-

дысы болса, ол аныкъыды. Ол бюгече къоркыгъандан эшикге чыгъар деб мен бир да мурат этмейме. Алай болса да бошбоюн адамды да къарнына къараб, боза аякъны тутдуруб, джауларыбыздан анга сора билген адам болса, айтыб къояргъа да огъай демез.

Ахматны Токъалны юсюнден айтханы джаннган отха суу бюркген кибики этгенин эслеб, Бийнөгер джолдан бир джаякълаб тохдаб, Къасымны имбашындан тутуб айтды:

— Бюгече биз аслам джолоучу боллукъ болурбуз, агъач этген заманда балта джетген джарангдан сынчыкълагъанча кёрюнесе, къалгъан джашла разы эселе, сен къайыт да былай келгенлейинге ол аман Токъалгъа да бютеу бизни атыбыз бла налат бер, сора Къыямытлагъа затха тыгъылыб кетмесин, ариу аны ючюн гёзет этерик эсенг да эртденблагъа деричи къатынгдан ары-бери джибермегенлей тур.

Къасым, къыйналса да, нөгерлеринден айырылгъанын асыры ушатмады, алай болса да къаууму да бир аууз болуб айтханларында, аланы разы этер ючюн элге къайытды,

Къасым къайытханында, бир кесек туруб Бийнөгер айтды:

— Кёремисиз, аман арба джол сызар, аман киши эл бузар дегенча, аман Токъалны тилине гёзет этерге керек болуб, къалай иги нөгерибиз ишден джанларгъа керек болду. Не этейик, къайда да болады аман, биргебизге тагъылгъанына адамлыгъы болур деб тура эдим.

— Къой-къой, Бийнөгер, аман Токъалны аты ушхууур артында айтылсын,—деб Ахмат алгъаракъ чыгъыб, ийилиб аллына къараб,—Ибрахим айтхан джерге чыгъаргъа былайдан джол ышан тебрей болурму деб къарайма, джолну билмей, кечегиде аджашыб терсеймезге керекбиз,—деди.

Ибрахим, аты сагъынылгъанлай, эшекге таякъны джетдириб къууа, алгъа ётуб айтды:

— Тюз ма бу агъач тартылгъан сызгъаны ёрге барыб, къая секиртмеге джетгенлей, сол къолгъа бурулуб, къой джолну ёрге таянсакъ, уллу къаяланы юсюне барлыкъбыз. Къанаматны манга айтханы бла, ол тегерекде болмай амалы джокъду,—деб алларына ётуб, джолгъа кесин салыб, эшегин гузабалатыб, тебреди.

Батал таякъгъа таяныб, солууун алыргъа тохдаб, нёгерлерине айтды:

— Джашасын хариб, бу бек уллу онглу адам болмаса, бурному джырдырама. Кёремисиз, сабий башы бла къауумубуздан да ол тири джюрюйду.

Чегет къулакъгъа киргенден сора тауушуму адам эшитеди деб тартынмай, Ахмат Баталны сыртындан къагъыб кюлдю...

Батал бир кесекни сёлешмей барыб, джел уруб, булутну къулакъдан чыгъаргъанча, кёлю къалгъаны кетиб, тохдаб айтды:

— Аланла, ол джарлы Бадимат бусагъатда не эте тура болур, биз былай къайгъысын этиб айланнганыбызны джюреги биле эсе, къууана болур,—деб нёгерлери да анга джууаб этгинчи атлаб тебрегенлей, алгъа узайыб баргъан Ибрахим, ызына чабыб ичин ургъандан солууун алалмай, къолун къаяла таба тутуб айтды:

— Ма, ол къаядан эки кере от джарыкъ чыгъыб джукъланды, бир ишексиз, Къанамат алайдады,—деб хапарны айтыр-айтмаз нёгерле барысы да Ибрахим кёргюзген къая таба тебредиле.

Иш бла соруу.

Бу хапарчыкъны юч кесекге юлешигиз.

Хар кесегинде нени юсюнден айтылгъанын билирча ат атагъыз.

Хапарны аллында нени юсюнден джазылады?

Терек.

И. А. Крылов.

(Басня).

Бир элли балта алыб баргъанын
Джаш терекчик къараб кёрюб тиледи!
„Мени тёрт джанымда тереклени барын
Кес, эркин болуб ёселмейме,—деди,—
Меннге кюн таякъла да тиймейдиле,
Тамырларым да бу тарлыкъны суюмейдиле.

Быладан манга джел да урмайды,
Бютеу баш джаным да чардакъдады;
Ала болмай, кесим эркин ёсsem,
Эрлей бу джуртха ариулукъ джаярем,
Кёлекгем да сау таланы джабаред.

Не келсин, санларымы была эме,
Бюгюн а мен чыбыкъ кибикиничгеме“.
Андан сора элли алды балтасын,
Къырды ол тереклени барысын,
Шохуча, терекчикни айтханын этди.

Терекни тёрт джанын ариулады!
Не келсин, аны мураты толмады,
Терекге уллу къыйынлыкъ джетеди
Кюн да аны кюйдюреди.

Буз да, джангур да анга джетеди,
Эм ахыры терекни джел аудургъанды,
Анга бир джылан:— „Телисе“, —деб айтханды,—
„Кесингден тюлмюд сениге бу палах?
Сен чегет джакълаб ёссенг,
Сууукъдан, джелден кенгдеенг.
Сени къарт терекле сакълай эдиле,
Ол терекле бир заманда болмаз эдиле,
Аланы заман да джетеред, кетеред.
Ол заманнга сени санынг да ёсеред,
Кючлю болур, эдинг, бегир эдинг,
Бюгюн бу къыйынлыкъгъа джетмез эдинг,
Ким билсин, боранны сан этмезенг!“

Соруула.

1. Джаш терекчик тюзмю тилегенди?
2. Къатында терекле кесилгенлеринде, джаш терекчикге не болгъанды?

Нарт сёзле.

Ала-бере билмеген, берсе кёзюне джукъу кирмеген.
Алтау айры болса, арадагъын алдырыр, экеу бир
болса, тёбедегин эндирир.
Ашыкъгъан суу тенгизге джетмез.
Азыкълы ат арымаз.
Аурумагъан башха джаулукъ къысма.
Ашда—бёрю, иште—ёлю,
Айюню кесин кёре эди да, ызын ызлай эди.
Ашда уялгъан—мухар, иште уялгъан—мухол.
Башда акъыл аз болса, аякъгъа кюч джетер.
Бирликде—тирилик.
Гитче бармакъ да асыуду,
Уруну арты—къуру.

Иш.

Бу нарт сёзлени азбар этигиз. Ишни, урунууну юсюнден нарт сёзлени айырыб джазыгъыз.

Бёрю бла Турна.

И. А. Крылов.

(Басня.)

Бёрюню джутлугъун ким да билед,
Сюек-саякъ демейд,
Табхан затын кемиред:
Алай а бирине къара кюн келди:
Сюек тамагъына бегинди.
Болалмады тылпыуун алыргъа,
Не ичине джутаргъа,
Не тышына атаргъа.
Джетген эди тамам ёлюб къалыргъа!
Насыбха бир Турна тюбеди аллына.
Бёрю анга кёз-къаш бла джалыныб:
„Мени кыйынлыкъдан къутхар“ — деб
чончайыб.

Ол Турнадан тилегенди.
Турна да разы болуб анга,
Бурнун сугъуб Бёрюню тамагъына,
Бек кюрешиб, къадалыб,
Сюегин бери алыб ташлады.
„Къыйынымы бер“—деб, Бёрюден тилеб башлады.
— Сен хиликгеми этесе!
Тамагъымдан сылхыр башынгы сау алгъан эсенг
Ол болмаймыды санга?
Шохум, кет, кёрюнме, къора,
Сакъ бол, экинчи тюбеме манга.

Соруула.

1. Бу басняда Крылов нени ангылатыргъа излейди?
2. Бу басняда айтылгъанны юсюнден къаллай къарачай нарт сёз барды?

Тюлкю бла Къаргъа.

И. Крылов.

(Басня.)

Излей кетиб, бир Къаргъа
Эт кесекчик табханды,
Аны къабыб ауузуна
Бир терекге къоннганды.
Озуб баргъан бир Тюлкю
Эт ийисни ангылаб,
Джыйылаб, аны табаргъа,
Тохтагъанды тынгылаб.
Джыйылай кетиб Тюлкючюк
Къайдагъысын эследи,
Къаргъачыкъны ауузунда
Эт кесекни эследи.
Джаны кетди этчикге,
Тамам эсин ташлады,

Мурат этиб алдаргъа
Былай айтыб башлады:

— Кёб джерледе айландым,—
Чегетледе таулада,
Сенден ариу кёрмедим
Не къузгъунда къаргъада.

Аякъларынг, ёшюнюнг..
Къанатларынг къаралыб..
Эки кёзюм къалгъанд да
Сен ариугъа аралыб...

Къайдан чыкъдынг, сейирлик,
Бу джуртлагъа, элlege?
Сенден ариу кирмеди
Биз джашагъан джерлеге.

Суююмюнгден тоймайма,
Нюр чачыла кёзюнгден,
Бир тауушчукъ эшитге эдим,
Булбул кибик сёзюнгден!

Къулакъ салыб тынгылаб,
Тауушунга таралыб,
Джатар эдим былайда
Кёзюм санга аралыб,

Санча къаргъа тынгылаб, бу махтауну эшитгенлей,
„Къа-а-къ, къа-а-къ“ эте, джырларгъа ауузун кенгнге
ачханды.

Ауузундагъы эт кесек чартлаб джерге тюшгенлей,
Эт кесекни тюлкючюк сермеб къабыб къачханды.

Соруула бла иш.

1. Тюлкю къаргъаны къалай алдагъанды?
2. „Телини эшигин махтагъан джабар“ деб нек айтадыла?
3. Назмуну азбар этигиз.

УЛЛУ ОКТЯБРЬ СОЦИАЛИСТ РЕВОЛЮЦИЯ.

Къышхы къаланы алыр ючюн уруш.

Л. Савельевден.

1917 джыл февралда патчахлыкъ къуругъан эди. Октябргъа дери къралгъа оноуну Болджаллы правительство этиб тургъанды. Патчахны заманындача дагъыда большевиклеге тынчлыкъ бермей эдиде.

1917 джыл июль айда Болджаллы правительство Ленинни тутаргъа буйрукъ бергенди. Ленин Петрограддан олсагъатдан кетиб, юч айны Финляндияда бугъунуб тургъанды.

Бу кёзюуде да капиталистлени властарын къурутур ючюн ишчилени сауут бла урушха чыгъаргъа хазырланыуларына Ленин оноу этиб тургъанды.

Октябрны аллына восстаниени не кереклиси да хазыр болуб бошала кетген эди.

Восстание 24 октябрда башланды. 25 октябрда уа (7-чи ноябрда) шахарны джангыз Къыш къала бла аны аллындагъы площаддан къалгъанны барын да восстаниеге чыкыгъанла алгъан эдиде.

Болджаллы правительство кесини аскерлери бла Къыш къалада бугъуннган эди.

Джауну былайдан, къалай да болсун, къысдаргъа керек эди, къысдагъан а алай тынч тюл эди.

Къаланы север джанында суу бар эди. Алайтын къалагъа чабыуул этерге болмай эди. Юг джанында площадь бар эди, алайтын барсала уа, къалада бугъуннганланы окъларындан бугъунур джерлери джокъ эди.

Къыш къалада къуру басхычладан джюз онджетиси бар эди, комнаталары бла улуу бѣлумлери уа мингден артыкъ эдиле. Анда аскерге да, сауут, азыкъ сакътаргъа да орун табыллыкъ эди. Къыш къаланы къабыргъалары къалын эмда кючлю эдиле.

Къыш къаланы алыр ючюн уруш.

П. П. Соколов-Скаль художникни суратындан.

Алай болса да большевикле ол кюн огъуна, 25 октябрда ингирде, не да кече Къыш къаланы алмай къоймазгъа оноу этдиле.

Сау кюнню узагъына былайгъа ишчилени, солдатланы отрядлары, матросла келиб турдула. Ингирге Къыш къаланы тегерегин къуршаладыла.

Уруш площадны юч джанында да бирден башланды. Адам кычырыкъла пулемѣт, окъ тауушла бла къатышдыла. Къарангыда къазауатчы отрядла площадны алыб, алларына тебине бара эдиле.

Кече ортасында ала дагъыда сермешдиле.

Къызыл гвардиячыла, уллу агъачланы, эшиклени сындырыб, къабакъ эшиклени тебериб, юслери бла ёрге илиниб башладыла.

Акъ аскерлени къысыб, артларына ыхдырдыла.

Уллу темир къабакъ эшикле ачыла башладыла.

Ала эркин коридоргъа, кенг басхычха чыкъдыла.

Акъла бачхычланы артларына бугъунуб, огъары джанларындан шок ата эдиле.

Къаланы ичинде уруш бир сагъат бла джарым барды.

Болджаллы правительствону министрлери олтургъан комнаталагъа къызыл гвардиячыла джетдиле.

Эшик юсюнден сакълауулланы, къолларындан сауутларын сыйырыб алыб, ичине кирдиле.

Кече эки сагъатда министрлени тутуб, Петропавловск крепостха ашырдыла.

Болджаллы правительство къуруду.

Петроградда сауутланыб восстаниеге чыкъгъан ишчиле хорладыла.

Соруула.

1. Болджаллы правительство большевиклеге къалай къарай эди?

2. Капиталистлени властарын къурутур ючюн восстаниени ким хазырлады?

3. Восстаниеге чыкъгъанла эм алгъын Къыш къаланы алыргъа нек мыллык атхандыла?

4. Къаланы алыр ючюн урушда къызыл гвардиячыла къалай къыйынлыкъланы хорладыла?

Граждан къазауат.

1917 джыл октябрь айда, Коммунистлени партиясы башчылыкъ этиб, ишчиле бла эллиле бизни къралда капиталистлени ууатыб, къралны байлыгъыны барын

да: фабрикаларын, заводларын, джерлерин, темир джолларын, банкларын къралгъа ара мюлк этгендиле.

Россияда помещикле бла капиталистле Уллу Октябрь социалист революциядан сора, ишчиле бла эллиле оноуну къралгъа алгъанларын, капиталистлени тамадалыкъларын кърутханларын келтюрелмей эдиле.

Ала Совет властха ачы джау болуб, анга къраршчы сауут бла кюрешиб башлагъандыла.

Тыш къралладан келген ачхагъа ала аскер джыйышдыра тебregenдиле.

Ол аскерлени атларына акъла дей эдиле. Акъ аскерлеге Совет властха къраршчы адамла кире эдиле: капиталистле, помещикле, аланы джашлары, алгъын полицияда ишлегенле, аланы джашлары.

Тыш къралладагъы капиталистле да Совет властны джаулары эдиле. Россиядан революция аланы къралларына да кечюб, анда да ишчиле бла эллиле оноуну къралгъа алыб кърорла деб ала бек къроркъа эдиле. Ала джаш Совет Республиканы къруттур ючюн Россиядан акъ аскерлеге болушлукъгъа кеслерини аскерлерин ийиб, сауут, кийим бериб болуша эдиле.

Совет Республиканы акъ гвардиячыладан, тыш аскерледен сакълар ючюн Къызыл Аскер къруралгъанды. Ол юч джылдан артыкъны джаула бла ёхдем уруш этиб туруб, аланы барын да ууатханды.

Бу урушха граждан кързауат дейдиле. Акъ аскерлени полкларына къраршчы урушда Къызыл Аскерге урунганла бары да болуша эдиле.

Фронтда да, тылда да ол кёзюуде оноу этген большевиклени партиясы эди, партия Къызыл Аскерни аскерчилерин, командирлерин джигитликге, батырлыкъгъа юрете эди.

Къызыл Аскерни эмда бютеу урунган халкъны кючю бла Совет Республика джауларын ууатыб, ра-

хатлыкъда урунуб башлады. Империалист къазауат бла юч джыллыкъ граждан къазауат къралны тозуратхан эди. Ол себебден иш кёб эди.

Совет кърал чачылгъан мюлкню орнуна салыб, шахарда, элде социализмни къураугъа кёчдю.

Соруула.

1. Капиталистле Совет властха къаршчы нек кюрешиб башлагъандыла?
2. Совет Республиканы ким сакълай эди?
3. Къызыл Аскерге ким оноу эте эди?
4. Совет Республика акъ гвардиячылары не себебден хорлады?

Щорсну джашауундан.

Н. Хобза.

„Туугъан джери ючюн, большевик партия ючюн джанын берирге хазыр адам мени отрядыма кирсин“,—деб, Къызыл Аскерни полководечи, граждан къазауатны батыры коммунист Николай Щорс алай айта эди.

Щорс Сновскийге джууукъларын кёрюрге къайытды.

— Щорс келди! Николай келгенди!—деб Сновскийни ишчилери бир бирлерине хапар бердиле.

— Джашасын Щорс! Къызыл Аскерге ура!

— Джолдашла!—деди Щорс.—Талай минг джылны джер юсюнде байла да, джарлыла да джашайдыла. Кёб минг джарлы адам байлагъа ишлейди, кеслери ачдан ёледиле. Мындан ары аллай зат боллукъ тюлдю. Къызыл Аскер акъ гвардиячылары ууатырыкъды. Андан сора уа джарлыла бай, эркин джашарыкъдыла. Келигиз, джолдашла, Къызыл Аскерге. Коммунизм ючюн, джа-

Н. А. Щорс.

ныгъызны аямай, кюрешигиз! Акъ гвардиячылагъа ёлюм! Джашасынла большевикле!

Эллиле, ишчиле Николайдан Къызыл Аскерге алырын тиледиле. Щорс аланы бек разы болуб алды, кесини полкуна ашырды.

Ингирде Николай кетерге тебреди. Гитче къарнашчыгъы Гриша анга:

— Гёрохунгу меннге бер! Мен да акълагъа къаршчы къазауат этерге сюеме!—деб къадалды.

— Алкъын сен джашса, Гриша, уруш этерге,—деб кюлдю Щорс.—Алгъы бурун школну бошаргъа керекди.

Щорсну отряды уллудан уллу болуб бара эди. Партизанланы сауутлары уа бек аз эди. Бир къауумуну къуру шкок сюнгюлери, талайында уучу шкокла бар эдиле, кёбюсюнде уа джукъ да джокъ эди. Хар кюн сайын Щорсха аскерчиле:

— Сауутсуз къалай урушурукъбуз, командир джолдаш?—Он адамгъа бир шкок джетеди!—деб тарыгъа эдиле.

Партизанланы сауутлары джетмегенин Щорс кеси да биле эди. Ол къалай да болсун, шкокла бла окъла табмай къоймазгъа къаст этди.

Къарангы болгъанында, Щорс тёрт партизанны кесине чакъырды.

— Джолдашла,—деди Щорс,—хоншу элде сауутла сакъланнган склад барды. Биз аланы къарыу бла алаллыкъ тюлбюз. Хыйлалыкъ бла алаллыкъ эсек, кёрейик,—деб Щорс партизанлагъа къалай этериклерин юретди.

Кече эки сагъатда сауут складны сакълагъан къарауул ауушунду. Кече бек сууукъ кече эди, къаты джел ура эди.

Къарауулла сууукъ болмаз ючюн, тохдаусуз джюрюб тура эдиле, аякъ таууш этдире эдиле, тонларыны джагъаларын кёлтюрюб, бурунларын джаба эдиле.

— Къалай джаман къралды былайы,—деб мурулдай эди немец.

— Оруслула джорукъ билмейдиле: къаугъа этедиле, ташада бугъунуб туруб, адамланы ёлтюредиле. Тюнене полковник суд да этдирмей, къаугъачылары барын да асаргъа буйрукъ берди...

Узакъдан чана джаякъланы тауушлары эшитилди. Немецле, къарангыгъа къараб, тынгыладыла. Кёб турмай ала джолда келе тургъан эки бичен арба эследиле. Алда келген арбада юллесин тарта, сер къарт олтура эди.

— Была къайры алыб барадыла бу бичен арбаланы?—деб эс ийди немец.—Бизни биченибиз джазгъа дери джетерикди да!

Къарт арбачы атланы туура сауут складха бурду.

— Эй! Бичен алыб келгенме, къалайгъа къотарама?—деб сорду къарауулагъа.

— Не тукъум биченди!—деб ачыуланды немец.

„Къарт оруслу сылхыр кёреме, не айтханын билмейди. Бизге бичен керек тюлдю!“

Атла уа туура складны аллына келиб тохдагъандыла.

— Къорагъыз былайдан! Былайда тохдаргъа бол-

майды!—деб кычырдыла сакълауулла, арбалагъа джууукълашыб.

Бар сора, бичен кымылдады. Эки арбадан да бичен ичинден экишер адам чартлаб чыкъдыла. Къараб-къарагъынчы къарауулланы сауутларын сыйырдыла; таууш чыгъартмай, кымылдатмай къойдула.

Партизанла складны эшигинде киритлерин сындырыб, ичине кирдиле, сауутланы чыгъарыб, арбалада бичен ичине джыйыб джашырдыла.

Биягъы чана тауушла чыкъдыла. Атла джолдан чегетчикге бурулдула...

Эртденбла Щорсну отрядында хар кимге джангы немца шкок бере эдиле.

Иш.

Хапар айтыгъыз: а) Щорс ишчилеге не айтханды? б) Украинада немецле халкъны къалай кыйнагъандыла? в) Партизанла немецлени къалай алдадыла?

Сен бердинг.

Айча, кюнча кенг джарыб,
Алма чегетча чагъыб,
Къалай сюйюмлюд джашау,
Къучагъын бизге джайыб!
Ленин, бизни эскердинг,
Ол саугъаны сен бердинг.
Билим, окъуу, эркинлик—
Буду мени кѣргеним.
Къоз гюрбеде тургъанча,
Токъду мени джюрегим.
Ленин бизни эскердинг,
Ол саугъаны сен бердинг.

Сау къралны кёб халкъы
Меннге кърнаш, джолдаш тенг.
Гокга ханслай джашлыгъым,
Ёсер джолум—кёкча кенг.
Ленин, бизни эскердинг
Кенг джуртуму джеринде.
Таукел атлаб джюрюрге
Мен эркинме, тартынмай,
Барын кёрюб билирге.
Ленин, бизни эскердинг,
Ол саугъаны сен бердинг.
Сора сеннге кёлтюрсе
Къара къолун къаллы джау,—
Къобуб халкъларынг бирге,
Этербиз терк аны шау.
Ленин бизни эскердинг,
Ол саугъаны сен бердинг.

Соруу бла иш.

1. Ленини бютеу халкъла былай бек нек сюедице?
2. Назмуну азбар этигиз.

Совет Аскерни кюню.

23-чю февраль Совет Аскерни туугъан кюнюне саналады, не ючюн десенг, 1918 джыл джангы къуралгъан биринчи къызыл гвардиячы отрядла немча-зорчу аскерлени Псков шахарны къатында ууатхандыла. Ол кюн ишчиледен, эллиледен къуралгъан аскерле уруш эте билгенлерин, кеслерини баш эркинликлерин, властарын сакълай билгенлерин танытхандыла. Ленини буйругъу бла къуралгъан ишчи-элли Къызыл Аскер бизни Ата джуртубузну джауладан

сакъ кѣоруулаб турады. Совет Аскер бютеу совет адамланы рахатлыкъларын, насыбларын, джашауларын сакълайды. Биз аскерибизни бек сюебиз.

Соруула.

1. 23-чю февраль Совет Аскерни туугъан кюнюне нек саналады?
2. Совет Аскер кимни сакълайды?

Чапаев урушда.

Д. Фурмановдан.

Къызыл белгиси болгъан кѣара бѣркню кийиб, кѣара джамчысы бла Чапаев бир къыйырындан бир къыйырына дженгил джете эди. Аны кѣарамы анда мында барысына да кѣрюнеди. Ат бла чабыб бара тургъанлай буйрукъ бере эди, не кереклисин билдире эди, сора эди. Кеслерини Чапайларын иги билиб, ке-

рекли затладан къысха, дженгил айта эдиле—бир артыкъ сёз эшитилмейди, не аз заманнга да таймайдыла.

— Пулемётла барысы да атамыдыла?—деб, ат бла чабыб баргъанлай, Чапаев сора эди.

— Барысы да!—деб ким эсе да къычырды.

— Окъ ташыгъан ненча арба барды?

— Алты.

— Командир къайдады?

— Сол джанында...

Ол сол джанына учады.

Къызыл аскерчиле сермеширге чабадыла. Олсагъатдан къазакъ пулемётла ишлеб башлайдыла. Къызыл аскерчиле кеслерин джерге атадыла, къаргъа кириб, джангы команданы сакълайдыла.

Аладан артхаракъда Чапаев бир джанындан бир джанына учуб джетеди, буйрукъларын къысха, дженгил эм къаты береди, этилиннген джууабны да дженгил ангылайды.

Ма ол атын бир джанына дженгил буруб, батареяны командирине чабады.

— Тирменлени мараб атыгъыз!

— Тирменледе пулемётланы чабыб кетеригиз!

— Мен айтхынчы станисеге тиймегиз!

Атын дженгил буруб, артха чабады. Тобла дженгил-дженгил кючлю, ачы „сёлешедиле“. Станисеге къызыл аскерчилени алгъа келиулерин тохдатыргъа ашыгъады. Тирменле къургъакъсыгъан таууш этиб чачыладыла: пулемётла барысы да бирча энишге къуюладыла. Эки джаны да отну кючлю этедиле. Алай а хар минутдан къызыл аскерчиле джууукъдан джууукъ боладыла, тоб окъла тюз тийиб чачыладыла, тушман джууукъда болгъанындан, аны уруб, хорлаб, станисеге кирирге, къырыргъа ашыгъа эдиле.

Чапаев урушда. П. В. Васильев салгъан сурат.

Къызыу, кёзлери да отча джана, Чапаев бир къыйырдан бириси къыйыргъа кесин атады. Адамланы не пулемётлагъа, не снарядлагъа, не полкну командирине къуады, неда джангыдан кеси чабады, аскерчиле аны хар джерде да кёредиле. Ма атлы анга мукъут болуб джетди, не эсе да анга дженгил-дженгил айтады.

— Къайда? Сол джанындамы?—деб Чапаев ачууланды.

— Сол джанында...

— Кёбмюдюле?

— Кёбдюле...

— Пулемётла хазырмыдыла?

— Хазырдыла...—Болушлукъ алыргъа джибергендиле...

Ол сол джанына, кѳоркѳуу чыкѳган джанына, кесин атады. Кѳазакѳла джетиб келедиле... Аланы тѳртгюллеб келген атлары да кѳрюнедиле... Чапай батальонну командирине чабыб джетди.

— Артха кетмегиз! Барыгѳыз да цепге! Бирден атыгѳыз!

— Болсун...

Ол аскерчиле джатхан джерге джетиб:

— Кѳоркѳмагѳыз, джашла, кѳоркѳмагѳыз! Кѳобмагѳыз. Джууукѳга джибериб, команда бла атыгѳыз! Тебмегиз... Команда бла атыгѳыз.

Кѳазакѳла атарча джууукѳлашханлай, биринчи залп берилди, аны ызындан экинчи.

Тра-та-та... Тра...-та-та. Тра-та-та—тохтамагѳанлай пулемѳтла ойнай эдиле.

Ах... ххх! Ах... ххх! Ах.. ххх!—анга дженгил-дженгил залпла болуша эдиле.

Акѳла бирге джыйылдыла, джерлеринден чыкѳдыла, аджашдыла, бир кесекге сюелиб кѳалдыла.

Ахх! Ахх!—деб, тунакы тауушла дженгил-дженгил чыгѳадыла. Бир кесекден атла артха айландыла. Кѳазакѳла кѳачадыла, аланы ызындан:

Тра-та-та... Аххх! Аххх! Тра-та-та Ахх!.. Ахх!

Атака тыйылды. Аскерчиле джерден башларын кѳлтюредиле. Цепле станисеге джетерге аз кѳалды. Дженгил-дженгил, джерден кѳобуб, алѳга чабадыла. Акѳланы пулемѳтлары тохтамагѳанлай атадыла. Тюз ѳрге кѳобханлай... кѳазакѳ залпла урадыла... Аскерчиле биринчи тирменлени ары джанындадыла, кѳауум-кѳауум болуб, тѳбелени джанында бугѳадыла—станисеге...—джууукѳдан джууукѳ. Эсде болмагѳанлай, эшитилинеди:

— Тенгле! Ура... ура... ура!!!

Цепь тебренди, силкинди, шоккла эки кѳол бла да

къаты къысыладыла—къызыл аскерчиле ахыр атакагъа чабдыла...

Къазакъ пулемётла эшитилинмейдиле: пулемётчикле тургъан джерлеринде тууралгъандыла... Станиседе къызыл аскерчилени дауурлу толкъунлары... Къайда эсе да узакъда станиседен къачхан атлыланы къаралдылары аз эсленедиле.

Къызыл Аскер Сломихинская станисеге кирди.

Чапаевни киносунда.

Кюмюш бычакъ	Петя анга къыйналыб,
сылджыраб,	Кёкюреги бла сакълайды.
Чыкъмайд энди къынындан,	Шкогун сермеб алыб,
Табсыз джерде къаллыла	Хар келгенни къаблайды.
Тюшгендиле ызындан.	

Бычакъ тутхан къоллары	Къара джамчы кёк атда
Пулемётха къатдыла,	Байракъ кибик тозураб,
Чорт кесилиб джоллары,	Чапаев барад алда
Джаула мыллык атдыла.	Джауланы чачыб, туураб...

Соруу бла иш.

1. Чапаевни Петя кёкюреги бла нек сакълай эди?
2. Назмуну азбар этигиз.

Уллу Ленин джашайды.

Хар кечеде,
Хар кюнде,
Саулай джерни юсюнде
Сыйлы аты айтылгъан
Тюрлю-тюрлю тилледе,

Кесин халкъгъа тынытхан,
Бир аууздан махдалгъан,
Санаусуз джюрекледен
Уллу Ленин джашайды.

Эркинликни,
Тенгликни
Джарлылагъа юлешген,
Артыкълыкъны, бийликни
Тамырларын кюйдюрген,
Кесин бизге суюдюрген,
Къыйын джолгъа уста болгъан,
Ёмюрлеге юлгю салгъан,
Уллу Ленин джашайды.

Сабанчыгъа,
Малчыгъа,
Хар не иште алчыгъа
Нёгер болуб ишлеген,
Джюреклени бир этген,
Тутхан ишин биширген,
Бизге окъугъуз деген
Уллу Ленин джашайды.
Джылтырагъан,
Джашнагъан,
Джазгъы кюннге ушагъан;
Чабхан джауну къаушатхан,
Хорланмаз къарыуубуз,
Ёлмезлик джашауубуз,
Тохдаусуз алгъа баргъан
Уллу Ленин джашайды.

Джюреклени тамыры,
Халкъланы къууанч джыры
Шахарлада, элледен—

Саулай джерни юсюнде
Санаусуз джюрекледен
Джуртубузну атасы,
Партияны кьаласы—
Уллу Ленин джашайды.

Соруу бла иш.

1. Назмуну иги окъургъа юренигиз.
2. Ленин—джуртубузну атасы, Ленин партияны кьаласы деб нек айтылады?

Башладым.

Къоркъунчлу къара тубан
Къуршалаб тургъан кёкню
Урду да темир табан
Джерге джарыгъын тёкдю.

Ол кюн джыртыучу къушдан
Къутулгъан бир къанатлы
Хур бол деген тауушдан
Манга саугъа узатды.

Саугъамы алдым андан,
Джылтырадым, джашынадым,
Асыры къууаннгандан
Джырла джырлаб башладым.

Соруула.

1. „Къоркъунчлу къара тубан“ деб неге айтады?
2. „Темир табан“ деб а неге айтады?
3. Джырчы къалай джырлаб башлагъанды?
4. Назмуну азбар этигиз.

8-чи Мартда.

Сегизинчиси Мартны
Байрам кюнюдю амманы.
Анга саугъа керекди,
Не берсем сюерикди?

Чанамы берсем—алмаз,
Амма учуб ойнамаз.
Да сора не этейим,
Къаллай саугъа берейим?

Колхоз бизни аммагъа,
Алчыса деб саугъагъа
Алтын сагъат бергенди,
„Хайт деби ишле“,—дегенди.

Ма, энди табдым саугъа,
Кесибизни аммагъа.
Школдан беш келтирсем,
Къууаныр аны берсем.

Соруула.

1. 8-чи Март кимни къууанчыды?
2. Сен 8-чи Мартда анангы, эгечинги не бла къууандырлыкъса?
3. Назмуну азбар этигиз.

Биринчи бешджыллыкъ.

В. Карцев.

Коммунист партия бла Совет правительствону оноуу
бла план салынган эди, ол план бютеу къралыбызны
мюлкюн тюрлендире эди. Бу планда ненча, къайда,

къаллай фабрикала ишленниги, къалайда джангы шах-
тала къазыллыгъы, темир джолла салынныгъы, джангы
школ ачыллыгъы, д. а. з. кѣргюзюлген эдиле. Бу иш-
лени барын да беш джылны ичинде битдирирге
керек эди. Бешджыллыкъ план (анга бешджыллыкъ

деб да айта эдиле) джашауну тюрлендирир ючюн не
этерге керекли болгъанын халкъгъа кѣргюзе эди. Би-
ринчи бешджыллыкъ бла бизни халкъыбыз 1928 джыл-
дан ишлеб башлады.

1928 джыл бизни джуртубуз алкъын эл мюлк бла
кюрешген кърал эди. Эллилени кѣбюсю хар ким кеси
бирер кесек джерчикде уруна эди.

Капиталистлени бек байлары къуругъан эдиле, алай
болса да алкъын шахарлада анда-мында ууакъ энчи
сатычула къалгъан эдиле, элдеде уа кючлю кулак-
ла бар эдиле.

Коммунист партия эм бай капиталист къралланы
дженгил огъуна джетерге, алларына да ётерге, аланы

озаргъа керек болгъанын, алай болмаса ол къралла бизни дженгерлерин халкъгъа айтыб ангылатды.

Бизни къралыбыз бешджыллыкъ планны толтуруб башлады. Бизде капиталистледен, помещикледен, эзичюледен къутулгъан эркин, насыблы джашау—социализм кърала эди.

Колхоз джашау.

Тенглик бериб тенг колхоз джашау
Ишлегеннге барды ашау,
Ишлер ючюн эринмегиз.
Халкъгъа аман кёрюнмегиз.
Ишлегенни—кёлю джарыкъ,
Миннген аты болмаз арыкъ.

Эринчекни болмаз ашы,
Тозуар дженгил юсю-башы,
Колхозчула: джашла, къызла—
Колхозда джарыкъ джулдузла.
Намыслыла, адеблиле,
Хар заман джарыкъ бетлиле,

Ишге ашыгъыб баралла,
Биригиб къолгъа алалла,
Айыбсыз терк битдиредиле:
Мардасына джетдиредиле,
Бирлик ишге джол саладыла,
Аны дженгил баджарадыла.

Соруула бла иш.

1. Урунуу адамгъа не береди?
2. Урунууну юсюнден къаллай нарт сёзле билесе?
3. Назмуну азбар этигиз.

Бешджиллыкъ.

М. Ильин.

Сиз туугъунчу бизни халкъыбыз тушман бла уруш этгенди.

Къанлы джау бизни джуртубузгъа чабыб, кёб заводну, шахарны, колхозну, шахтаны, электростанцияны чачханды.

Совет Аскер джауну ууатыб, джерибизден кысдагъан эди. Халкъыбыз джангыдан тынчлыкъ джашауун къуаргъа кёчдю.

Алгъы бурун джау чачхан, сындыргъан, кюйдюрген затланы барын да ишлерге керек эди. Андан сора да джангыдан кёб завод, шахта, рудник ишлерге керек эди, алгъындан эсе къралыбызгъа кёб къурч, кёмюр, нефть, машина керек эди. Не къадар бизде машина кёб болса, ол къадар джуртубуз къарыулу боллукъду, джашауубуз, ишибиз тынч боллукъду.

Джау кёб элибизни кюйдюрген эди, кёб колхозчуну тонагъан эди. Чачылгъан затны орнуна салыргъа керек эди. Джерден алгъындан эсе кёб мюрзеу, гардош, кёгет алыргъа керек эди...

Ма аны ючюн, уруш бошалгъандан сора джангы бешджиллыкъ план салыр ючюн, къралны тёрт джанындан да Баш Советни депутатлары Москвагъа джыйыладыла.

Депутатла джангы план аладыла эм ол закон болсун деб бегитедиле. Закон деб адамны толтурур борчуна айтабыз.

Бизни заводларыбызны, шахталарыбызны, рудниклерибизни кёбюсю планны болджалдан алгъа толтурадыла.

Тушман бузгъан Волгоград завод тракторла чыгъарыб башлайды.

Уруш заманда бузулгъан Днепр гидростанция джангыдан ток береди.

Кёб джангы завод ишленеди.

Джер хар джылдан мюрзеуню кёбден кёб береди.

Совет адамла къралны джерлеринде, северде: югда, тау башларында, джер ичинде, сууда, хауада—къайда да джигит ишлейдиле, заманны озуб, бешджыллыкъ планны толтурадыла эмда джетиджыллыкъны болджалдан алгъа толтургъандыла.

Ленинге.

Ленин бизге осият этгенди:

Партияны ариу, кирсиз сакъларгъа,

Урунганланы ит къауумдан джакъларгъа,

Алдан алгъа хаман хорлаб атларгъа,

Хорламланы онла бла къатларгъа.

Къаргъаны, къузгъунну билген тилин,

Джашауну узакъдан кёрген Ленин.

Джокъду бизни арабызда бюгюн,

Алай а джарытады ол тийирген кюн.

Ленин келгенлей власта, ууалдыла джаула,

душманла.

Ленинни ёлгенин эшитиб, джыладыла

урунганла.

Тынгылагъыз, урунганла, Багъыр улуну

джырына,

Алтын кимса бла джазылгъанд Ленинни сынына

Накът-налмаз салыныбды кешенесине,

Урунганны минут сайын ол тюшеди эсине.

Ленинни иннети акъыл бла тюзлюк эди.

Ленин тууб, урунганланы шох этди.

Адам джекген къауумланы джокъ этди.

Ленинни аты джашарыкъды ёмюрлеге,

Аны иши юлгюлюдю кёб эрлеге.
Партиягъа бизни этгенд Ленин аманат,
Джашауубуз сейирликди, алапат.

Соруула.

1. Ленин бизге нени аманат этгенди?
2. „Ленин тийдирген кюн“ деб неге айтады?

Шохлукъ.

(Черкес тилден).

Ма энтда
Къайтыб эсима тюшеди,
Джаралы болуб джатханым
джерде...

Сууукъ бузлаб,
Мынчакъча тюшгени
Ауузумдан акъгъан тюкюрюкле.
Февраль эди...
Юшуб баргъанлай
Кёрюндю бир къартны
къарантхасы,

Саны бек уллу,
Кенг джауорунлу,
Илья Муромецден джокъ эди
башхасы.

—Атам!—

Деб чакъырдым негерге,
Тауушуму ангылаб,
Тебреди атлаб,
Къыйынлыкъда болушургъа
меннге:

—Джашым!—

Деб, ол кючлю кюлу бла,
Кёлтюрдю кюйнуна,
кючакълаб...

Андан сора,
Не болгъанын эскермейме,—
Алай а ол кютхаргъан эди
аджалны хорлаб...

Эртде заманда
Ата джуртума,
Эзеу болуб кыйнай эдиле ханла,
Туура ол къартча
Уллу Россия да
Джылы кюлун узатханед
халкыма!

Эки тил.

Сюеме ана тилими
Сабийлигимде тилленнген.
Джарыкъ чыгъарыб сёзюю,—
Балдан да татлы кёрюннген.

Ангылайма ана тилимде,
Кёб миллетлени тиллерин,
Алай а керек болгъан кюнде
Сюеме мен орус тилин.

Къургъакъ унга суу кереклича,
Керексе, орус тил, манга,
Чыпчыкъгъа къанатла керекча,
Керексе хар адамгъа.

Туугъан тилим, мен сенсиз къалсам,
Болурма тилсиз—мынгырау.
Орус тил, сенсиз мен къалсам,
Болурма таза сангырау.

Соруула бла иш.

1. Биз ана тилибизни нек сюебиз?
 2. Орус тилни бизге хайырын айтыгъыз?
 3. Назмуну азбар этигиз.
-

В. И. Ленин сабийле бла.

Сен пионермисе?

Пионер тюзлюкню сюер. Ол Ленинни, партияны айтханларын этиб, халктына джарар. Пионерни кылыгъы ариу болады. Ол дерсин иги биледи, тенглерине болушады. Сен пионермисе? Пионер эсенг, 23 февралда, 8 мартда, 22 апрелде, 1-чи майда, 19 майда, 9 майда, 7—8 ноябрда биз нек кыууанч этгенибизни бил.

Совет Союзна Гимнин бил. Кызыл байракъ, пионер галстук, значыкъ эмда пионер салют не болгъанларын, аланы магъаналарын бил.

Пионер организацияланы, джигит пионерлени не этгенлерин бил. Сени отрядынга, дружинанга, школунга орамынга кыйсы джигитлени атлары аталгъанларын, сени элингден, шахарынгдан чыккыган белгили адамланы бил.

Школунга, устазларынга кюлунгдан келген зат бла болуш. Юйде атанга, ананга, уллулагъа болуш тур! Юйню сибир, орунланы джый, сауутланы джуу, столгъа хазыр хантны сал.

Джашагъан юйюнгю тегерегине терек, гокга ханс орнат. Хайырлы къанатлылагъа тийме, алагъа юя эт.

Кесинги кереклинги кесинг этерге юрен: туюмеле тик, чындайларынгы джама, кийимлеринги ариула, къол джаулукъларынгы, чындайларынгы джуу.

Адам ашамагъан кегетлени—элкъырганны, ауруу берген затланы айыра бил.

Эртден сайын зарядка эт, заманынгы таб хайырландырыб, устазла айтханча дерслеринги хазырла.

Чабаргъа, секирирге, джюзерге, чана бла, лыжа бла учаргъа юрен. Джырлай, хапар айта бил, 1—2 кюнню джолоучу болургъа юрен.

Нарт сёз.

Чыбыкълыкъда бюгюлмеген къазыкълыкъда бюгюлмез.

Иш.

1. Пионерлени борчларын билигиз.
2. Бу нарт сёзню унутмагъыз.

Акътон ата.

Къашын-башын хыны туююб,
Акъ джамчысын джайыб кийиб,
Акъ атына джайдакъ миниб,
Биреу келед бизни таба.
.....

Тылпыуундан тубан тууа,
Мыйыкъларын бурма бура,
Тёрт джанындан боран ура,
Келиб тюшдю акътон ата.
Акъ дарийни джайыб джерге,
Акъ кюмюшню джабыб кёлге,
Джай не этгенин соруб элге
Турлукъ болур, джата-джата.

Мекамларын битдирмеген,
Биченлерин этдирмеген,
Къыш кийимин тикдирмеген
Джалынады хыны къартха.

Ол улуйду, ёкюреди,
Мыйыкъ тюбюнден кюледи.
Урушады, джекиреди,
Хатер этиб турмай артха.

Белин тартыб. терин атыб,
Кюннге кюйюб, ишин суююб,
Джайын ийген, къышын билген
Мыйыкъларын бурадыла.

Мекам эркин, джылы, таза,
Ишлей, эте, окъуй, джаза,
Эки тамакъ ашха база
Зауукъланыб турадыла.

Соруула бла иш.

1. Назмуда къыш къалай суратланады?
2. Къышха адамла къалай хазырланыргъа керекдиле?
3. Актон ата деб неге айтады?
4. Назмуну азбар этигез.

Эл берген джомакъла.

Бир ёгюзюм барды да, ол джатхан джерге тюк
чыкъмайды. (От).

Бир атым барды да, анга минмеген киши джокъду.
(Кёпюр).

Бир къумачым барды да, къарылаб тауусалмайма.
(Суу).

Гитче уру—этден толу. (Ой.макъ).

Къолсуз, аякъсыз эшик ачады. (Джел).

Не барады-барады, балта узуну баралмайды.

(Тирмен).

Отда джанмайды, сууда батмайды. (Буз).

Ары джаны акъ къая, бери джаны акъ къая, ор-
тасы сары мая. (Гакгы).

Чайнайды, чайнайды, кеси ашаяллмайды. (Мычхы).

Чалман толу акъ къозу. (Тишле).

Узун кишини къысха белибауу. (Суу бла кёпюр).

Соруу.

Сиз къаллай джомакъла билесиз?

Черкес шахарда пионерлени Ю. Гагарин атлы джангы
дворецлери.

Окъуучу тенглериме.

Эртденбла школгъа

Артха къалмай джетигиз,

Дерс башланырдан алгъа

Физкультура этигиз.

Юретигиз кесигизни

Эрикмейин, талмайын,

Кюрешигиз алчылыкъгъа,

Мухол болуб къалмайын,

Дерс кёзюуде Бу затланы хар бирин
 башыгъызгъа Акъылгъа сингдиригиз,
Ёзге къайгъы салмагъыз. Окъууда хайыр алыб
Окъууда эришигиз. Иги кёл кенгдиригиз.
Аман отметка алмагъыз.

Соруу бла иш.

1. Сен дерсинге кечигемисе?
2. Назмуну азбар этигиз.

Ёлка.

Хайда, тенгле, джыйылыгъыз,
Ёлкачыкъгъа къарайыкъ.
Джангы джылны биз алгъышлаб,
Къууанч джырла джырлайыкъ.
Джашил ёлка—джарыкъ ёлка
Арабызда кёгеред.
Зыр-зыр эте джасанмадан
Хаман бизге нюр тегед.
Джашил ёлка джасаннганды
Тюрлю-тюрлю саугъадан.
Джашил ёлкагъа хапар сорабыз
Бйз чегетледен, джуртладан.
Джашил ёлка хапар айтады
Джашил джылдан къууанчдан,
Джашил ёлканы алыб келгенбиз
Уллу чегетден—агъачдан.
Ёлкачыкъны ыйнакълайбыз
Аны ючюн тепсейбиз.
Джангы джылгъа
Къууанч эте тюбейбиз.
Джангы джылда кёб хорламгъа
Джетерибизни билебиз.
Джаш тёлюню аты бла
Партиягъа салам иебиз!

Соруу бла иш.

1. Сиз ёлкагъызны къалай джасагъансыз?
2. Назмуну азбар этигиз.

Ана.

Ана деген татлы сёздю.
Магъанасы уллуду аны,
Бала анагъа кёздю,
Бала блады аны джаны.

Ол сууукъ къыш кечеледе
Бешикни бир тебретгени,
Багъасын тутады ёмюрде
Сен анга берген хурметни.

Ана къыйын бир заманда
Не къайтмаз, не озмаз,
Баласына берген кючге
Джетер, джерде бир кюч болмаз.

Анасындан ичген сютю
Джашау береди балагъа,
Анасындан эшитген сёзю
Къууанч береди балагъа.

Арт къабынын сабийине
Берген огъурлу анала,
Аналаны разы этмеген—
Адаммылла ол балала?!.

Соруу бла задание.

1. Сен ананга къалай болушаса?
2. Назмуну азбар этигиз.

Н. К. Крупская.

Сабийлеге письмо.

Н. Крупская.

Багъалы сабийле, Ленинни ишин бардыргъыз, джашау барынга да джарыкъдан джарыкъ, культуралы, байдан бай болур ючюн, къолугъуздан келгенни аямагъыз. Кёб окъугъуз, дерслеригизге иги къадалыгъыз—сизге кёбню билирге керекди. Иште, окъууда бир биринге болуша, не къадар шох болуб, иги джашаргъа юренигиз. Сизни, тюрлю-тюрлю миллетлени сабийлерини арасында, къызчыкъла бла джашчыкъланы, абаданла бла ууагъыракъ сабийлени арасында керти тенглик, шохлукъ болургъа керекди.

Кючлюрекле, иги билгенле къарыусузлагъа, гитчелеге болушургъа керекдиле.

Халкъны мюлкюн да сакъларгъа керекди.

Сабийле буруу чачылгъанны кере эселе, ишлерге керекдиле, кир кѡагъыт атылыб тургъанын кѡре эселе, джыйыб кѡратыргъа, керексизге отну джаннганын кѡре эселе, джукълатыргъа керекдиле; онгсуз сабийге артыкълыкъ этгенни кѡре эселе, онгсузну джакъларгъа, окъуусуз, кѡарангы адамны кѡре эселе, окъутургъа керекдиле. Уллулагъа болушургъа, джашауну кѡрюрге, билирге, ойлашыргъа, Совет властны джаууким, шоху ким болгъанын билирге керекдиле.

Кеси-кесигизни бошлаб кѡймай, кѡолгъа ала билигиз, эс ташламазгъа, артха ыхдырылмай, джигит болургъа, урунуугъа да, кѡралны джауладан кѡрууларгъа да хазыр болугъуз.

Ленинни Мавзолейи.

Ленин—
джашагъанды.

Ленин—
джашайды.

Ленин—
джашарыкъды.

В. Маяковский.

Биз къачан да хазырбыз.

„Пионерле, хазырмысыз?“ —
Деб сорсагъыз, айтырбыз:
„Биз, ленинчи пионерле,
Хар заманда хазырбыз!“
Арыу-талыу бизде болмай,
Окъуб билим алыуда,
Ата джуртха сёз беребиз
Хаман алгъа барыргъа.
Болса да не къаты боран,
Къоркъуб артха тебмезбиз,
Къыйын кюнде шохубузну
Джолда ташлаб кетмезбиз.
Тамбла къолгъа сауут алыб,
Ата джуртну сакъларбыз.
Къурулушда, эм мюлк иште
Хорламланы къатларбыз.
„Пионерле, хазырмысыз?“ —
Деб сорсагъыз, айтырбыз:
„Биз, ленинчи пионерле,
Хар заманда хазырбыз!“

УЛЛУ АТА ДЖУРТ ЮЧЮН КЪАЗАУАТНЫ ТУЛПАРЛАРЫ

9-чу Май.

1945-чи джылдан бери 9-чу Май бютеу совет халкъны уллу къууанч кюнюдю. Ол кюн немец фашист аскерле хорланыб, къазауат тохдагъанды. Мингле-миллионла бла урунганла фашист азабдан къутулуб, беллерин тюзетгендиле. Ол кюн—тюзлюк, тенглик, эркинлик зорлукъну джыкъгъан кюню. 9-чу Май—Совет Аскерни, совет халкъны уллу хорламыны кюню.

Аскерге ашырадыла.

Кюн къысылыб батаргъа
Тауланы басды салкъын,
Уллу къууанч хапаргъа
Джыйылгъанды къыз, къатын.

Къарачыгъыз къартлагъа:
Ёрге тутуб башларын,
Ата джуртну сакъларгъа,
Ашыралла джашларын.

Машинала тебрейле,
Минедиле ашыгъыш.
Тёгерекден биргелей
Эштиледи джыр, алгъыш.

— Джолугъузда: заводла,
Биширелле къурч, темир.
Сыртлада малла отлай,
Сукъландырад бу ёмюр.

Юренигиз арыусуз,
Бу законну джакъларча.
Тыймаз сизни сууукъ, буз,
Болгъансыз чек сакъларча.

Соруула бла иш.

1. Джыйылгъан халкъ неге къууанч эте эди?
2. Ашыргъанла аскерге баргъанлагъа нени юретедиле?
3. Назмуну азбар этигиз.

Къарачайны уланы, Белоруссияны джигити.

1944 джылны къышы сууукъ эди. Белоруссияда Могилёв областны чегетлеринде, партизан аскерле немец фашистлеге башларын ёрге кёлтюртмей эдиле.

Алайда 121 партизан полкнун хапары кенг джайылгъан эди. Ол полкнун Хурзукчу, къарачайлы Къасайланы Осман къурагъан эди. Осман капитан, коммунист эди.

1944 джыл февралгъа дери аны полкуну джауну 17 гарнизонун, 70 темир джол кёпюрюн, тюз кёпюрюн, 122 автомашинасын, 65 паровозун, сауутла джюкленнген 380 вагонун кюйдюргенди. Совет Аскерде юреннген офицер, уста артиллерист капитан Къасайланы Осман немецлеге дерт къайтаргъан джигит партизанлагъа уста башчылыкъ этгенди.

Узун бойлу, кенг джауорунлу, таукел, аслан кёллю Осман партизанланы бек сюйгенди, кеси урушну эм къыйын джеринде болуб, солугъан бош заманчыкъларында Осман джырларгъа, чам, накъырда этиб, тенглерини кёзлерин ачаргъа ёч болгъанды.

Партизан полкнун командир, Совет Союзну Джигити
Къасайланы Осман.

1944 джыл 17 февралда джау самолётла бла сермешиуде батыр командир джигитлик этиб ёлгенди. Могилёв областда партизан полкга Османны аты аталгъанды.

Аны аты Могилёв областны бир элине, Могилев шахарны орамына аталгъанды.

Капитан, Къасайланы Муссаны джашы Осман 1916 джыл Къарачайда туугъанды. 1936 джыл Къарачай шахарда рабфакны бошагъанды.

1939 джыл Киевде артиллерия училищени бошагъанды. Къазауатны ал джылларында бизни аскерлерибиз бир болджалгъа дери артха кетерге керек болгъан эдиле. Алай болса да совет офицерле, солдатла хорларыкъларын билиб тургъандыла. Ала фронтда,

партизан отрядлада джигит кюрешгендиле. Къасайланы Осман Ата джурт къазауатда къанлы джаула бла сермешиб ёлгенди. Фашист Германияны хорланнганына 20 джыл толгъан кюн бизни ётгюр уланыбыз Къасайланы Османнга Совет Союзна Джигити деген сыйлы ат аталгъанды. „Учкулан“ совхозгъа, Карачаевскеде бир орамгъа, Османны аты аталгъанды.

Соруула.

1. Къасайланы Осман Белоруссияда ким бла къазауат этгенди?

2. Ол Могилёв областда не зат къурагъанды?

3. Османны партизанлары джаугъа къаллай хатала салгъандыла?

Зоя Космодемьянская.

Къыш боран улуйду	Таукеллик шаушалмайд
сарнаб,	бетден.
Къар куртледен буруу	„Тенглеринг къайдалла
къалаб,	сени.
Бир юйчукде фашист	Айтчы, кыйынама да
джыйын	мени!
Теблейди кызыны	Айтсанг, бошларыкъма
сыйын.	юйюнге.
Джетдирелле къамчи-	Айтмасанг, керексе
лени,	ёлюрге!..“ -
Этине чанчалла тиш-	деб фашист офицер
лени.	анга,
Темирни кызыдырыб	Ашыгъады джан
ала,	алыргъа.
Салалла этине	Къыз а джууаб бермей
тамгъа.	анга,
Къан тамчыла агъа	Ёхдем тёзед азаб-
этден,	лагъа.

Зоя джюреклерин
джарды.

Асмакъгъа да таукел
барды.

Асмакъ джыджым суйреб
бара.

Халкъгъа айтды ол
ышара:

„Хорлам бизнид, сиз
къоркъмагъыз.

Бу итлеге алдатмагъыз“.

Суйген Ата джуртубуз ючюн.

Совет Аскерде 1931 джылдан бери къуллукъ эте
эдим. Уллу къазауатны аллында Москва шахарда
Бронетанковая академияны бошаб, баш билим алдым.

Андан сора урушлагъа
кетдим.

Мен танк аскерледе
эдим. Танкны джюрютюу
тынч тюлдю, ол себебден
усталыкъ да, тирилик да
керекди. Бизни танкистле
Орел, Россошь, Харьков
урушлада фашист джау-
ланы ууатыб, Днепр сууну
джагъасына чыкъдыкъ.

Бу суу бек кенгди, бери
джаны чегетди, алашады,
немецле тутхан онг джа-
гъасы уа мийик эмда
тикди. Олсагъатда майор
эдим. Алчы отрядха ко-

мандирлик эте эдим. Бир заманда мени командование
чакътырыб, сен танк бригаданы суудан алгъа ётдюрюб,
джаяу аскерлеге джол ачаргъа керексе деб задание
берди.

Днепрни ары джанындан немецле хаман тоб атыб,
сууну джагъасын кючлеб къаты сакълай эдиле.

Танкланы чегетде джашыыргъа буйрукъ этдим. Суудан ётер ючюн эм алгъа джауну къалайда олтургъанын, санын, сауут кючюн билирге керекди. Ол себеден тахса билирге тёрт комсомолчу джашны джибердим.

Пулемёт, тоб атыла турса да, батыр комсомолчула гитче къайыкъла бла суудан ётюб, немецлени кечеги тынчылыктарын буздула. Атылгъан тауушдан кёк джарыды.

Бир заманда хауа да шош болуб, разведчикле Иванов, Петухов (башха экисини атларын унутханма) салынган борчну толтуруб, сау-эсен къайтдыла.

Мычымай, кечеги къарангы бла хайырлана къайыкъла бла мотострелковый батальонну Днепрден ётдюрдюм.

Немецле бизни келгенибизни сезиб, джаханим отну ачдыла. Джер, бешик тебретгенча, люуюлдесе да, батальонну аллына чыгыб, башчылыкъ этдим. Фашистлени кёблерин да кыырыб, биз элни алдыкъ.

Кесибиз бегигенлей, танк соединениени да ётдюрдюк, джаяу аскерле да ётдюле. Алай бла Днепрни онг джагъасын алдыкъ. Бу къазауатха магъанасы болгъан джер эди. Мындан сора фашист джаулары аякълары тутмай, къачыб башладыла. Днепр сууну кюнбатхан джагъасын алыуда башчылыкъ этгеним ючюн бизни Правительство меннге Совет Союзнун Джигити деген сыйлы атны атады.

Хорламлы Совет Аскер эмда аны джигит танкистлери фашист джауларыбызны кеси джерибизден андан да къаты сюрдюле. Андан ары Киевни, Ростовну, Житомирни алыуда ачы урушлада болдум.

Урушла бла 2 майда 1945 джыл гитлерчи Германияны ара шахары—Берлиннге кирдик.

Къазауатны Прагада бошадым. 7 кере, джаннган танкладан чыкъгъанма, урушлада 24 кере джаралы болгъанма, алай а госпитальда къуру 5 кюнню джат-ханма.

Къарачай халкъым, уллу совет халкъым эмда Ата джуртум ючюн былай къазауат этгенме.

Соруула.

1. Багъатырланы Харун Совет Союзну Джигити къалай бла болгъанды?

2. Аны къаллай джигитликлерин билесиз?

Совет Союзну Джигити Карданов Мурат.

Ата джурт ючюн уллу къазауатда Къарачай-Черкес областны керти джигитлик этген адамлары аз тюлдюле.

Сёз ючюн Карданланы Мурат урушну къалайына джетсе да, кесини эркишилиги бла, джигитлиги бла аскерчилеге юлгю кёр-гюзгенлей айланнганды.

Бир джолда Совет аскерле, тушман аскерле кючлю бегиб тургъан бир мийик дуппургъа тирелгендиле. Аны тегереги темир буруу бла бегиб болгъанды эм тушманлагъа киши джукъ этелмезча кёрюннгенди.

Капитан Хабеков Кардановха: „Урчу, Мурат, быланы сыртларындан“, — дегенди, Карданов Мурат да, джюрегине мухоллукъ келмей, болсун урайым дегенди.

Карданов Мурат ингиринден тахса билиб кьоюб, кечесинде къарангы болгъанлай мырдыланы, батмакъланы джырыб, кесини ротасы бла джыйырма километрде тушманны бек бетджанына джетиб, аны къуршалагъанды.

— Ата джурт ючюн, алгъа, ура-а-а!—деб, Карданов Мурат команда бергенди. Тушман джунчугъанды, аны ууатыб алгъандыла. Карданов Мурат къойнундан чыгъарыб, алайгъа къызыл байракъны чанчханды.

Урушда кесини аскерлик борчларын алай толтуруб тургъаны ючюн, аны кёб джигитликлери, тириликлери ючюн Карданов Мурат Совет Союзну Джигити болгъанды, эмда анга Ленинни ордени бла Алтын джулдуз медаль берилгенди.

Бизни областыбыздан дагъыда Совет Союзну Герою деген сыйлы ат аталгъанла быладыла: Белан Сергей Абрамович, Георгий Данилович Бутаев, Андрей Андреевич Енжиевский, Александр Борисович Казаев, Иосиф Иосифович Лаар, Виктор Петрович Леонов, Иван Иванович Лободин, Иван Петрович Меркулов, Дмитрий Иванович Панченко, Дмитрий Александрович Стариков. Была Ата джуртха къоркъуу тюшген кюн джанларын аямай, къанлы джауну къаушатыргъа уллу болушлукъ этгендиле. Аланы къазауатда джигитликлерини юсюнден „Аскерлик байракъланы тюбюнде“ деген толу хапарла джазылгъандыла.

Таулу джигит.

(Ахмет Торчоков).

Джай. Фронт. Юйден хапар джокъ эди. Къызыл флотчу Къайтукъланы Хамит ол затха бек къайгъылы эди. Фашистле Ленинградха, аны кибики туугъан

Къарачай-Черкес областына джууукълашханларында, къайгысы андан да улуу болду. Кемени комиссарына келиб, туугъан джеринден, аны байлыгындан, адамларындан хапар айтды. „Фашист зорчуланы къачан хорларыкъбыз?—деб комиссарны кёжуне, себеб излегенча, джити къарады.

— Хата джокъду, джау узакъгъа баралмаз, хорларыкъбыз биз,—деб Къайтукъ улуна кёлюн басды ол.

Бир кюн а эки письмо да келди. Къарнашым бла эгечимдендиле деб, тенглерине ол улуу къууанчын танытды. Артда уа эки письмо да „Къызыл флотчу“ газетде басмаланган эдиле.

„Кюнюнг ашхы болсун, къарнашым, Хамит,—деб джаза эди онджети джыл болгъан эгешчиги Марджан.—Анам, эгешчигибиз Лена, бютеу хоншуларыбыз санга салам айтадыла:

Хамит, багъалы къарнашым, биз кёб къыйынлыкъ кёрдюк. Немерцелени бизге джетдирмегенлери къалмады. Болгъанны тонаб, къырыб кетгендиле, не тауукъ, не къой, не ийнек къоймагъандыла...

Бизни юйюбюзден къыстагъан эдиле. Джер юйде тургъанбыз, ашагъан-ичген джокъ, барысына да чыдадыкъ, Ёзге эгешчигибиз Казибан кёлтюралмады къыйынлыкъны. Аны джюрегини ургъаны ёмюрлеге тохдагъанды.

7-чи сентябрда ит фашистле, бизни джер юйге джыйыб, башыбызны джабдыла. Ким эсе да Сен Къызыл Аскерде болгъанын айтхан эди. Бизни бек туйген эдиле, не аш, не суу бермей эдиле. Шо, сен бир билге эдинг бизге джетген къыйынлыкъны...

Бизни аскерибиз джууукълашды. Окъ-тоб атылгъан тауушла эшитилдиле. Аскерчиле джетиб, „Кимсиз мындагъыла?“—деб сордула.

— Тиширыулабыз,—деб къычырдыкъ.

Анам, Ленка—барыбыз да чыгъыб, багъалы аскерчилерибизни ийнакъладыкъ.

— Джаралы болгъан бармыды?—деб сордула.

— Огъай,—деди анам.

Къууанч тыбырлы болдукъ. Казибанны излеб башладыкъ, Келсенг аллайгъа кел. Мырзакан, бизни къарнашыбыз бауурундан тюшюб, тылпыуу чыкъмай, Казибан да къан джугъу болуб тура.

— Къарным,—деб ынгычхады Казибан. Аскерчилени чакъырдыкъ. Аланы болушлукълары бла джараларын байладыкъ. Тогъуз сагъатха Казибан джан берди. Ёле туруб, мени сабийлерим,—деген эди ол термилиб.

Эки ёксюзю къалгъанды. Залим бла Рима. Залимге тёрт джыл болгъанды, бизде джашайды. Кече сайын кёб джылайды.

Муну бла письмону бошайма. Сау къал, багъалы къарнашым. Джыламады, тарыкъмады къызыл флотчу. Джангыз бир сёз бла билдирди къан ичген джыртхычлагъа ачыуун:

— Мурдарла!

Джигит къазауат эте эди. Дженгил заманны ичинде анга „тамада старшина“ ат берилди, гитче катерге командир этдиле. Штабда анга алай айта эдиле; „Къайтукъ улу сууда батмайды, отда кюймеди“.

Сапёрча, тральщикни иши да бек къыйынды. Къалайда ёлюм сакълагъанын билмейсе. Аллай специалист-леге аскерчиле,„ ала джашауларында джангыз бир кере джангыладыла“ дейдиле.

Ленинградда Аскер-Тенгиз архивде махдау ка-

тер тралыщикни—Къайтукъланы Хамитни джигитлигинден хапар айтылады.

... Командир!—деб кычырды матрос,—аллыбызда бир чыбчыкъла кёрюнедиле...

Къайтукъ улу къарантхачыкъланы эследи. Керти да ушайдыла чыбчыкълагъа. Алай а сейирди. Къонуб тургъан болмаса, учмайдыла. Былайда не эсе да бир хыйлалыкъ барды!

— Акъырын этигиз!

Катер чыбчыкълагъа джууукълашды. Гитлерчилени харамлыкълары ачыкъланды. „Чыбчыкъла“ миналаны башлары болуб чыкъдыла. Катер алагъа тийсе, уя чачылды.

Алай а гитлерчилени этген муратлары толмады. Трал ишлеб башлады, тросну бошлатдыла. Хар ким да къараб тургъанлай, юч тонна ауурлугъу болгъан мина сууну башына чыкъды.

Къайтукъ улу болумну командованиеге билдирди. „Атыталгъаныгъызыны аямагъыз, ол абаданны уа бери келтиригиз“,—деб буйрукъ бердиле. Буйрукъ толду.

Къайтукъ улуну катери миналагъа тийиб юч кере чачылгъанды, юч кере да ол сау къалгъанды. Аланы бирини юсюнден 1943 джыл „Къызыл флотчу“ газет былай джаза эди.

„.. Бир джолда, мина атылыб, Къайтукъ улу къуллукъ этген кеме чачылды. Хамит, кёкге чыгыб, кетиб, келиб палубагъа тийди. Кеме батыб башлады. Старшина эс ташламады. Джюзюучю къайыкъланы, кругланы кемеден суугъа ийди. Баржаны ычхындырыб, суугъа секире башлагъанлай, ауур джаралы болуб

тургъан матросну Давденкону кёрдю. Кесин унутуб,
джаш анга мыллык атды. Джаралылары кёлтюрюб,
суугъа секирди. Матрослада адет алайды—тенг тенгни
къоюб кетмейди. Хамит аскерчи тенгин къутхарды.

Соруулагъа джууаб этигиз.

1. Хамит нек сагъышланган эди?
2. Марджан немецлени юслеринден не джаза эди?
3. Адамла немецлени нек эрши кёре эдиле?
4. Хамит джаулагъа къалай дерт джетдире эди?

Матросовгъа.

Урушну къоргъашын джангуру
Себелей башынгдан тохдаусуз,
Джеринги къучакълай бауурун
Силкинесе алгъа, махдаулу.

Дуппурну ичинден къурулуб,
Кюкюрейди немец пулемёт,
Ауузу аллынга бурулуб,
Ол къусады къаджыкъмайын от.

Джигитлик джолунгу джарытыб,
Къан ойнайды тулпар джюрекде,
Дуппургъа сен джетесе арыб,
Кюн къарайды тохдаб мийикден,

Гранатны джибердинг быргъыгъа,
Пулемёт чачая, тохдады,
Тенглеринг чабдыла дуппургъа,
Джаханим от чалыб башлады.

Быргъыгъа кёкюрек къангангы
Тирединг—пулемет шош болду.
Артха салмайын джанынгы,
Тенглеге ачдынг сен джолну.

Белгилиди атынг халкълагъа,
Багъалыды бизге сауладан,
Ёлюм джокъду батыр джашлагъа,
Юлюшлюсе тулпар саугъадан.

Соруула.

1. Матросов кимни къоруулагъанды?
2. Ол джанын артха салмай кимге
джол ачханды?

Олег Кошевойну анасы айтхан хапар.

Донбассда джашагъаныбзны ал джылында биз арбазыбызны джарашдырыб, ариулаб башладыкъ. Джаз болса, биз эртденбла эртде туруб, гокга хансла салыргъа тахда къаза эдик. Олег атасыны къарнашы Николай бла кёгет терекле, ариу чакъгъан кёкенчикле орната эди. Олег ишни бек сую эди. Ол терек орнатыр джерни топуракъ гыртын, кудасын ууатыб, анга мешхут къошуб, Николайгъа. „Хазыр этдим!—деб къычыра эди. Николай а терекчикни келтириб, къалгъан терекле бла бир тизгиннге салыб „Энди къуй топуракъ“ дей эди. Олег кюрекни таб тутта биле эди. Ол ишлеген сагъатда аны къолунда кюрек ойнай эди, ауузу джырлай эди. Алай бла бир терек орундан бир терек орунга дженгил бара эди.

Мангылайындан тери кѳуюлуб баргъанлай, ол хаман Николайгъа чам эте эди, терекледен кѳаллай бир кѳет аллыгъыбызны юсюнден сѳлеше, биринчи алманы кѳачан ашарыкѳыз дей эди. Кѳачан да, кѳаллай кюнде да бачхада ишлерге эринмей эди. Ол бизге тахда этерге, кѳобуста, помидор салыргъа болуша эди.

Бизни бачхабызда агурчала, турмала, соханла, помидорла, гардошла бите эдиле. Бурууну башы бла уа чѳблеуле алтын табакѳча саб-сары эдиле. Бизни юйюбюзню тѳгереги гокга хансла бла чѳблеуледен толу эди. Джаз учуб келген кѳанатлылагъа уяла ишлеб, аланы кѳурукѳлагъа бегитиб, бачханы тѳгерегине суюей эдик.

Соруула.

1. Олег бла атасыны кѳарнашы бачхада, садда не ишлей эдиле?

2. Олег кѳалай ишлей эди?

Пионер Ваня.

(Совет Союзну юч кере Джигити Кожедуб
Иванны джашауундан).

I.

Бизни школубузда пионер отряд кѳуралгъанды. Биз школну арбазында тизгинлешиб, Нина Васильевна бизге пионерле деб кимге айтханларын, пионер коммунизм ючюн кюреширге хаман да хазыр болургъа кереклисин, ол не иште да кѳалгъан сабийлеге юлгю болургъа кереклисин ангылатды. Мен тамам кѳлюм бла тынгыладым, сора джюрегим, нек болгъанын да билмегенлейиме, кѳууаныб джарыкѳ болдум. Важатый кѳызыл галстукну бойнума такѳгъанында уа андан да бек кѳууандым.

Мен пионер галстугуму тешмей эдим. Кече джата тебресем, бойнумдан тешиб, ариу бюклеб, джасдыгъымы

түбүне сала эдим. Ол кёзюде уа кечени арасында джукълаб тургъанлай сескекли болуб уяныб, галстугуму джокълаучан эдим. Отрядда биз бек сүйүб ишлей эдик. Бизден онбеш километрде совхоз барды. Биз ол совхозгъа барыб ишлерге сую эдик.

Ары биргебизге Нина Васильевна да бара эди. Чюгюндюр бачхалагъа чага эте эдик, будай башла джыя эдик, уллулагъа мюрзеу джыяргъа болуша эдик. Колхозну садында да ишлей эдик.

II.

Бизни классыбызда Ивась деб, бир къарыусуз, къансыз, ауруучу джашчыкъ бар эди. Аны Сергей деб, бир уллу къылыкъсыз джаш къозуб тебреди. Ол Ивасьны къозуб, кёб кере джылата эди. Мен, Сергейге алай этме деб айтыучан эдим, алай болгъанлыкъгъа ол мени сёзюмю къулакъгъа алмай, быягъынлай хиликге этиб, аны къозуй эди.

Бир джолда алай этгенинде, мен кёлтюремедим. Бир кюн эртденбла, Нина Васильевна келгинчи классны ичинде парталагъа сабийле келиб олтурдула. Ивась акъырын-акъырын келиб, ауруй болур эди, партагъа эслей олтуруб, китабын ачды. Аны ызындан классха Сергей кирди. Парталаны арасы бла сумкасын силке келиб, хатасы болмай, тынч олтуруб тургъанлай, Ивасьны башына сумка бла урду.

Ивась къычырыкъ этиб башын къоллары бла джабды.

Асыры ачыуланнгандан мени кёзлерим къарангы этдиле, кесими тыялмай Сергейге учдум. Экибиз да, бир бирибизге болуб, биргелей полгъа джыгъылдыкъ.

Сабийле орунларындан къобуб, бизге орча этерге чабдыла. Мени сюегим андан гитче болса да кесим андан къарыулу болгъанымы билдим. Мен аны, юсуне атха миннгенча, мене тебрегенлей, эшик ачылыб, Ни-

на Васильевна кирди. Сабийле бары чачылышдыла. Сергей бла мен да секириб ёрге кёбушдукъ. Не этерге да билмей сюелебиз: мен классда туююшгениме уялдым. Нина Васильевна уа меннге къараб:

— Сора дагыда сеннге пионер дейдиле!—деди. Сабийле бары: „Нина Васильевна, ол туююшюрге излемей эди, Ивасьны кёруулай эди“,—деб кычырдыла.

Нина Васильевна акъырын, джукъ да айтмай, столну къатына барыб, бизни олтуртду. Дерс башланды. Окъуб бошагъанлай, ол кюн огъуна бизни барыбызны да тыйыб, бизге тенгликни, шохлукъну, пионер сыйны юсюнден кёб хапар айтды.

Ол кюнню мен ёмюрюмде да унутмазма.

Соруула.

1. Ваня Кожедуб пионер отрядха къалай киргенди?
2. Ваня отрядда къалай ишлей эди?
3. Классда не зат болгъан эди?
4. Устаз классха киргенинде, Ваня нек джунчугъан эди?

Наташа.

В. Евгеньев.

I.

Бу биз айтырыкъ хапар Севастопольда болгъанды. Санитар батальоннга уруш баргъан джерден джигит къара тенгизчи морякны—Семён Шульганы элтгендиле. Семён кеси джюз чакълы тушман солдатны кыргъанды. Ол кесини туугъан Украинасы ючюн тушмандан дертин ала эди. Алай а джигитге тушман автоматны бир талай огъу тийгенди. Врачла аны джанын къалдырыр ючюн кюрешгендиле.

Семён Шульга деген моряк кёб-кёб кечелени дыгалас бла, сандыракъ бла ашыра эди. Къатангы, чалбаш, акъ халатлы, кёзлюклери бла, башында да акъ джаулугъу

бла докторгъа болушуучу Надежда Никаноровна кече кюн да аны къатындан кетмей эди. Ол Семённу иссиден кюйюб баргъан мангылайына джан джаулукъну джибитиб сала эди, эринлерине суу кружканы джетдире эди.

Врачины къызы Наташа хар кюн сайын Семён Шульга джатхан палатагъа келиб къарай эди. Ол джукъ сормай эди. Ол къоркъуб, бир морякгъа, бир дежурный къызгъа къарай эди.

Наташа морякны джууургъанны тышында тургъан къолларыны къалтырагъанларын эслей эди. Аллай улуу адамны алай къарыусузгъа джетгенине джюреги кемсиз кыйнала эди.

Семён ынгычхаб, ахсыныб, дыгалас эте эди. Сора аурууу бираз сыныб тебреди. Ол бир джолда кёзлерин ачыб, юйню башына сеирсиниб къарады. „Мен къайры келгенме?“—деб, сагъышлы болду. Орундукъну къатында сары чашчыгъы бла, кюл бетли чепгенчиги бла къызчыкъны сюелиб тургъанын кёрдю. Къызчыкъ акъырын атлаб, морякга сууу бла кружканы берди. Семён сууну джутланыб ичди, алай а олсагъатдан кёлю кетди.

Бир талай кюнден маджал болгъанында, врачха болушуучу къызгъа сорду: „Эгешчигим, тюшюмю эди, эсгерелмейме, бир гитче къызчыкъ къатыма келиб, манга суу ичирген эди“,—деди.

— Огъай, аны керти тюнюнде кёргенсе,—деди Надежда Никаноровна, Шульганы сёлешиб башлагъанына къууана,—ол бизни Наташады. Ма кеси да келди.

II.

Эшик акъырын ачылды, кюлбетли чебгенчиги болгъан къызчыкъ къысыла-къысыла, кеси-кесинден джунчуй, юйге кирди.

— Энди сен сау боллукъса,—деб къызчыкъ ышарды.—Атам санга бек къарыулу адамды дейди.

— Да керти айтаса, хатам джокъду. Мен къаллай бир джауну аудургъанма,—деб Шульга былайда биринчи кере ышарды. Наташа джигит моряк бла шагъырей болуб, заманыны кёбюсюн аны къатында ашыра эди. Семён къарыусуз болгъан эди, сора нёгерсиз кеси джата эди. Кюн-кюнден къарыу кире эди. Къызчыкъ киргенлей, ол тириле эди, къызчыкъны къолундан тута эди. Наташа орундукъну кыйырына олтуруб, хаман джангы хапарла айта эди.

— Бюгюн тынч, иги кюнлени бириди, немецле шахаргъа минг бомбаны атхандыла,—деб Наташа хапар айтды.

Семён кёзлерин да кысыб джата эди. Ол, ким билсин, Наташаны джаншагъанына иги да тангылай болмаз эди, алай болса да аны джукъа, азгъын бети сабыр, къайгъысыз кёрюне эди.

Наташа, ол джукълай болур деб, хапарын тохдата эди.

Бир кюн къалай эсе да Шульга Наташагъа кесини Украинасыны къамиш башлары бла акъ сюртюлген, суююмлю юйчюклерини юсюнден хапар айтды.

Бютеу юйле кёгет тереклени ичлериндедиле, аланы арбазларында уа кёб балий терек барды. Терезеден къарасанг, тюрю-тюрю кёгетле кёрюнедиле. Ол юйлеринде гокга ханс алтын тауукъ сураты бла печлерин джаз арбазларында тюрю-тюрю чакъгъан къачхачланы эсине тюшюрдю.

— Совет адамгъа бютеу бизни улуу къралыбыз, суююмлю Ата джуртду,—деди акъырын Семён,—алай а бу улуу къралда хар кимни кеси тууб джашагъан джери дунияда неден да багъалы кёрюнеди. Ма былай джатыб тургъанлай, Наташа, былай, кёзюмю бир кыйыры бла кесими Украинама, кесибизни булбулларыбызгъа тынгыларгъа табсам, дунияда ёзге джукъ излемей эдим.

Ол кюн огъуна Надежда Никаноровна Наташаны атасына былай сёлеше тургъанын эшитди:

— Шульга бек тансыкъ болгъанды. Дыгалас этеди. Джараларындан, тансыкъ болгъанындан къайсы бек дыгалас этдиргенин биллик тюлсе.

III.

Наташа сау ингирни Шульганы не бла къууандырыргъа билмей айланды. Сора эсине былай тюшдю: „Джаз Севастопольну къатында, Украинада Шульганы арбазындагъылача ариу чакъгъан къачхачла бардыла“. Наташа аланы келтириб, Шульгагъа берирге таукел болду.

Ол эртденбла эртде уяныб, дженгил кийиниб, санитар батальондан чабыб чыкъды. Алкъын кюн чыкъмагъан эди. Къайда эсе да узакъда тоб атылгъан таууш тунакы келе эди.

Наташа джаяу джолчукъну аллына ашыгъыб чабды. Къаты бла уа шоссе джолну ичлери аскерчиледен, морякладан толуб, сауутлары, патронлары, тоб снарядлары бла букъу джугъу грузовикле дженгил-дженгил ташадыла.

Джукъу басхан тенгиз, дупбурла, сахар тауушсуз эдиле. Алай а олсагъатдан тенгизни, таулары башларындан кючлю гюрюлдеген таууш келди.

Кёкде самолётланы тауушлары чыкъды, тушманны самолётлары сахарны төрт джанындан чабдыла. Тюблеринден бизникиле тоб атыб башладыла.

Джангы кюн, джангы уруш башланды. Наташа, къоркъгъандан джаны тамагъына тыгъылыб, къачхач джоппусун кёкюрекчигине къысыб, дуппурчукъну юсюнде сир къатхан эди. Ол джашыныргъа, бауурундан къырдышха къабланыргъа, кёзлерин къысаргъа, къоллары бла къулакъларын бегитирге излей эди. Къалайда эсе да чырт да джууукъда, таякъны къангагъа ургъанча,

ачы тауушла чыгъыб тебретиле. „Пулёмёт“,—деб, Наташа къалайгъа баргъанын да билмегенлей, бир джанына мыллык атды. Аллында уллу дуппурну къатына снаряд чачылды. Топуракъ, таш къатыш къара тютюн кёкге чыкъды. Наташа, къычырыкъ этиб джылаб, ызына къачыб келгенлей, анга келе тургъан аскерчилени кёрдю.

Аскерчиле къоллары бла нени эсе да кёргюзюб, къычыра эдиле. Наташа къууаныб аланы алларына чабама деб джыгъылды. Аскерчиле аны кючлю къоллары бла кёлтюрюб, алайдан кетердиле. Бир аскерчи анга нени эсе да сорду. Къызчыкъ ангыламай джылай тургъанлай, эринчиклери ышардыла. Къызчыкъны атасыча, бу аскерчини да хончалары чыммакъ эдиле, аныча, погонларында генерал джулдузчукълары бар эдиле. Аскерчи къызчыкъны да къойнундан тюшюрмегенлей, дуппурну джаны бла уллу джолгъа тюшюб, автомобилни къатына барды. Шофёр кесини орнуна олтуруб джарашхан эди. Наташа автомобилни ичинде бир мюйюшчюгюне къысылды. Генерал аны къатына олтурду. Папиросну ауузуна салды.

— Мен юйюбюзге кетерге сюеме,—деб, Наташа джыламсыраб, генералгъа къарады.

— Сени юйюнг къайдады?

Наташа санитар батальонда джашагъанын айтды.

— Да энди не зат эт дейсе? Федя, батальоннга элт,—деди.

— Мен сени таныйма,—деб шофёр Наташагъа бащын буруб да къарамагъанлай, ышарыб къычырды,—сен докторну къызыса. Сени хапарынгы аскерчиле меннге айтхандыла...

IV.

Тёрт сагъатдан Наташа атасыны кабинетинде олтуруб, къачхачларына къарай эди. Атасы генералны къыйналыб, къызын машина бла алыб келгенине бюсюреу

этгенине Наташа сейирсиниб тынгылай эди. Генерал ышарыб, кюн кюйдюрген кюлун Наташагъа узатды!

— Мен сеннге не айтыргъа да билмейме, Наташа. Шульга деген старшинагъа менден салам айт. Аны гокка ханслагъа къууаннганына толу ийнанама.

Генерал чыгъыб, къуллугъуна кетди. Наташа атасына къарады. Ол, Севастополда адамла алай багъалатыб, суюлюб, кёб махтаб сёлешген, ол белгили генерал бу болгъанын къызчыкъ бусагъатда ангылады. Наташаны атасы Николай Сергеевич диваннга олтуруб, Наташаны кесине айландырыб:

— Сен мени тели къызчыгъымса! Бу джолдан сора юйден меннге сормай, джукъгъа кетме,—деди.

Надежда Никаноровна коридорда ёрге сюелиб, къууаннгандан къаты бла баргъанны къайсына да:

— Эшитемисиз? Семён джырлайды. Адам джырлай эсе, сора аны уллу кыйналмагъанын бил,—дей эди.

Соруула.

1. Семён Шульганы джырлаб башлагъанындан не ангылашына эди?

2. Наташаны юсюнден шофёргъа къайсы аскерчиле не ханпар айтхан эдиле?

3. Семён Шульгъа Наташагъа къалай къарайды?

4. Наташагъа огъурлу, джукъдан къоркъмагъан батыр къызчыкъ дерге боллукъмуду?

5. Боллукъ эсе, не ючюн боллугъун айтыгъыз?

СОВЕТ АДАМЛАНЫ УРУШДАН СОРА ДЖАШАУЛАРЫ, УРУНУУЛАРЫ.

Биринчи май алгъын бла энди.

Е. Ильинадан.

I.

Революциягъа дери.

Революциягъа дери Биринчи май байрамны этерге эркинлик джокъ эди. Алай ишчиле машиналары тохта-тыб, ишлерин къоюб, цехледен, мастерскойладан орам-лагъа ала къызыл байракъны джашыртын кёргюзюб тургъандыла.

Къыйырда джашагъан ишчиле шахарны ара орам-ларына, адамла кёб джыйылгъан джерлеге барыб тур-гъандыла. Бир джолда ат аякъ таууш эшитилгенди. Атлы жандармала бла полиция отрядлары чабыб келиб, саууту болмагъан ишчилеге айландырыб, от ачхандыла.

Биринчи май ючюн урушлада кёб къан тёгюлгенди, алай а зыраф тёгюлмегенди. Патчах правительство сюнгюле эм окъла бла ишчилени къысдырыгъа умут этгенди. Ол этген мурат болмагъанды. Эркинлик ючюн кюрешгенле джылдан-джылгъа кёб болгъандыла. Ленинни партиясы аланы бирге-бирге джыйыб, эркинлик ючюн урушха элтгенди. Джазгъы Биринчи май байрам урунганлары эркинлик ючюн бирикген кючлерине, хазырлыкъларына къарагъан кюн болгъанды.

Революциядан сора.

Москвада джазгъы, Биринчи майны эртдени. Къызыл площадьда байракъла чайкъаладыла. Бизни правительствону членлери бла партияны башчылары мавзолейни трибунасында турадыла.

Кремлни къабыргъаларыны артында тобла гюрюлдейдиле. Барабанла къысха-къысха къагъыладыла, быргъыла джырлайдыла эм джез табакъла—литаврала зынгырдайдыла. Площадны аскерле барадыла. Джаяу аскер тюз джашил тизгинледе къымылдайдыла. Аны ызындан тенгизчиле, акъ таракълы кёк толкъуннга ушаш боладыла. Ат аякъ тауушла чыгъадыла, танкланы, тобланы джунгюрдегенлери джайыладыла.

Кёкде самолётланы къанатлары кюмюшча джылтырайдыла.

Площадха Москваны халкъы чыгъады. Ишчиле, ученыйле, инженерле, артистле, окъуучула барадыла. Къызыл байракъла ары-бери чайкъаладыла.

Бизни къралыбызны ишчилери бла урунган эллилери патчахны тюшюрюб, заводчикле бла фабрикантланы эм джер иеле бла бийлени къысдаб, властны къолларына алгъандан бери кёб джылла оздула. Уллу коммунист партия Ленин кёргюзген джол бла бизни къралыбызны хорламгъа джетишдирди. Къралыбызны бир къыйырындан бир къыйырына дери ёхдем эм эркин джайылгъан байрагъыбызны кёрген да бек къууанчды.

Соруула.

1. Революциягъа дери ишчиле Биринчи майны къалай байрамлай эдиле?

2. Патчахлыкъ Россия ишчилеге не амалла бла бой салдырыргъа умут этген эди?

3. Революциядан сора урунганла Биринчи майны къалай байрамлайдыла?

Мен Ленинни окъуйма.

Джюрек тартыб, бек	Чыракъ болуб джолумда,
суююб,	Ачхыч болуб джашаугъа.
Хар кюн сайын эс ийиб,	Бачхыч болуб тик таугъа,
Ленинни джазгъанларын	Кёпюр болуб эсима,
Окъуйма сейирсиниб.	Ёкюл болуб ишима,
Ленин устазны окъууу.	Джарайдыла кече, кюн,
Ангы, джолу, оюму	Мен окъуйма аны ючюн.
Байракъ болуб аллымда,	

Партияны съезди.

1961-чи джыл октябрда Москва шахарда бизни партиябызны 22-чи съезди джыйылгъанды. Ол съезд коммунизм ишлеучюлени съездиди: не ючюн десенг анда Совет Союзу Коммунист партиясыны джангы Программасы бла Уставы бегигендиле. Партияны Программасына кере, совет къралны бютеу адамларыны билимлери, ангылары, усталыкълары, иш къроратыулары ёмюрде болмагъанча ёсерикдиле. Къралыбызны кючу бегирикди. Мингле бла джангы заводла, фабрикле, кёб джангы шахарла ишленникдиле. Совет адамны джашауу сау дуняда биринчи орунну алырча иги боллукъду. Газна юйледе джашагъан адамла юй хакъ телерик тюлдюле, шахарланы ичинде автобус бла троллейбус, бла трамвай, бла джюрюу алайына боллукъду. Саулукъ бакъдырыу, курортлагъа барыб солуу да ачха теленмегенлей, алайына боллукъдула. Бизни партиябыз Ленинни джолу бла бизни коммунизмге элтеди.

Соруула.

1. 22-чи съезд къачан джыйылгъанды?
2. Ол не оноу этгенди?

Ю. Гагарин.

Совет космонавтла.

Бурундан да адамла къанатлылача кёкде эркин учаргъа, джерни, тауланы, дангыл тюзлени башларындан къараргъа термилиб тургъандыла. „Мен къанатлы болуб къалсам, иги сагъан, чыбчыкъ болуб бир къапыр эди, учуб кёкге чыгъаргъа“, „Кёкге бачхычсалыр эдим“ деген сёзле халкъда кёб джюрюгендиле.

Хауа шарладан башлаб, адамла окъдан эсе дженгил учхан самолётла ишленнгендиле. Адамны усталыгъын, тырмашууну къыйыры, мардасы джокъду. Совет алимле 1959 джыл январда кёкге биринчи космос ракетаны учургъандыла. Ала 1959 джыл сентябрда.

Экинчи ракетаны, октябрда уа ючюнчю ракетаны учургъандыла. 1960 джыл май айда космосха биринчи

А. Леонов.

кеме-спутник учханды. Августда-экинчи, декабрда уа—
ючюнчю кеме-спутник, 1961 джыл мартда төртюнчю,
аланы ызларындан бешинчи, алтынчы кеме—спутникле
учхандыла. Бютеу джер юсюнде адам улу совет илмуну,
техниканы сейирлик ёсгенине ажымсыз болгъанды.

1962 джыл 12-чи апрелде Совет Союзу адамы,
майор Юрий Алексеевич Гагарин космос кеме—спут-
ник бла джерден 302 километр мийикликге айырылыб,
космосда Джерни төгерегин бир къат аулаб тюшгенди.
Августда майор Герман Степанович Титов совет кеме-
спутник бла космосха чыгыб, Джерни төгерегин 17
кере аулаб тюшгенди. 1962 джыл Николаев бла Попо-
вич джолдашла кемеле—спутникле бла космосха чы-
гыб, юч кюн бла юч кечеге джууукъну айланыб, ай-
тылгъан заманда керекли джерге тюшгендиле. Совет
тиширыу Валентина Терешкова космосха таукел учуб,
бютеу дунияны сейирсиндиргенди. Совет адамла Айгъа,
джулдузлагъа биринчи болуб джол ишлейдиле. Ала
таурухда айтылгъан хапарланы энди джашауда, ким

да кёрюрча, керти этгендиле. 18-чи мартда 1965 джыл полковник Павел Иванович Беляев бла подполковник Алексей Архипович Леонов „Восход—2“ спутник-кеме бла космосха учхандыла. Леонов дунияда биринчи кере спутникден чыгыб, космосда кеси 20 минут тургъанды. Биринчи космонавтлада орусла, чувашлы, украинлы бардыла. Ол бизни миллетлерибизни шохлукъларын танытады, бизни Коммунист партиябыз бютеу миллетлени билимлерин, усталыкъларын бирча ёсдюргенин кёргюзеди. Аланы барына да Совет Союзу Космонавты, Совет Союзу Джигити деген сыйлы атла аталгъандыла.

Совет космонавтлагъа махдау!

Соруула.

1. Сиз къайсы космонавтланы хапарларын окъудугъуз.
2. Биринчи космонавтни юсюнден не билесиз?

Джылкъычы.

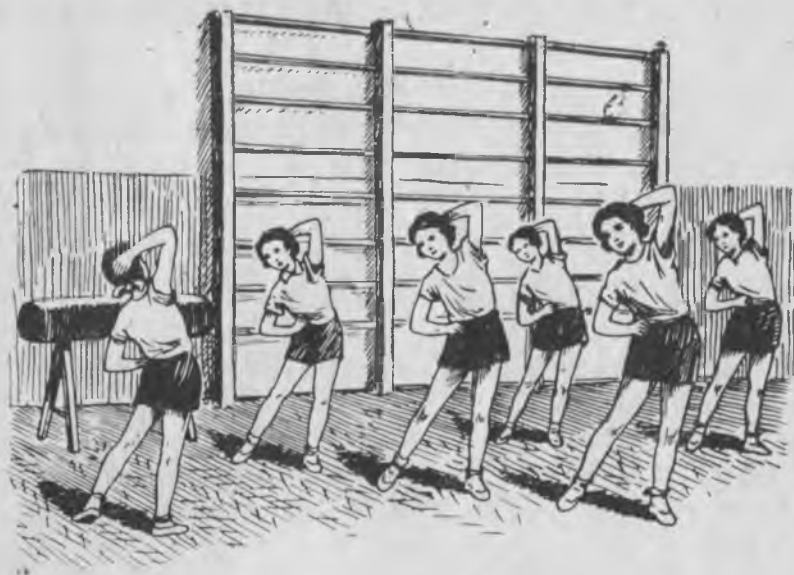
(Черкес тилден)

Къазауатда окопада	Кесин уруб ауузлукъгъа,
Сагъына эд жылкъысын,	Акътуюкъ тиш турады.
Шоркъаланы тауушлары	Джылкъысына джаш кёл
Унутдуруб джукъсун.	ашаб,
	Алысыннга тыяды.

Булутланы чачыб тийди	
Ата джуртуму кюню,	Кютеди сюртюб,ыйнакълаб,
Джылкъычы да къайытды	Сакъ къарайды атлагъа.
элге—	Ата джуртуну байлыгъын
Атла кютген джерине.	Болушады къатларгъа.

Соруула.

1. Джылкъычы окопада тургъанлай, атланы эсине нек тюшюре эди?
2. Къазауат тохдагъанында, ол не ишге джарашды?
3. Сени атанг а къайда ишлейди?

САУЛУКЪ САКЪЛАУ.

Ауруу къалай джугъады.

Ауругъан адам джѣтгюрсе, тюркюрсе, ол огъай тюз сѣлешсе да, аны тюркюрюклери 5—6 метрге микробла бла чачыладыла. Ала полгъа, джерге, башха затлагъа тюршселе къуруб, бактерияла букъу бла хауагъа чыгъадыла. Букъулу хауада не заманда да бек кѣб бактерия болады. Сау адамла ол хауаны ичлерине солусала, туберкулѣз бактерияла да хауа бла адамны ичине киредиле. Ма былай бла туберкулѣз ауруу джугъады.

Аурууну башха затла да джукъдурадыла: тели аурууну—битле, безгекни—ургъойла.

Джѣтел этсегиз, джѣтгюрсегиз ауузугъузну, бурну-гъузну къол джаулукъ бла джабыгъыз.

Букъуну мылы бусхул бла сюртюгюз.

Юйню таза тутугъуз. Кирсизлик микробланы джаууду.

Кирсиз джерде микроб аз болады.

Кёгетлени, помидорланы, агурчаланы къайнагъан суу бла джуууб, ашагъыз.

Соруула.

1. Чибинлени, бюрчелени, битлени, къандагъайланы кырыргъа нек керекди?

2. Хар адамны энчи джан джаулугъу, саууту не ючюн болургъа керекди?

3. Полгъа тюкюрюрге нек болмайды?

4. Къагъыт ачханы санауда, китабны къагъытларын аудургъан заманда бармакълагъа тюкюрюк джагъаргъа болмайды. Не ючюн?

Солуу.

Адам ашамай 20—30 кюнню чыдаргъа боллукъду, суусуз талай кюнню тёзерикди, хауа болмаса уа беш минутну да джашаяллыкъ тюлдю. Биз хауаны ичибизге солуйбуз.

Ауузугъуз бла солумагъыз, бурунугъуз бла солугъуз!

Биз къалай солуйбуз? Солугъаныгъызгъа къарагъыз. Биз хауаны ичибизге да, тышына да солуйбуз. Ичине бла тышына солуу кёзюу болады.

Бир суткагъа адам 120 000 литр хауаны ичине солуйду.

Ичинге солусанг, хауа эм алгъа бурунга киреди. Бурунну ичинде ол букъудан ариуланады, джылынады.

Сууукъ хауаны тамакъ-
гъа зараны барды, ол се-
бебден бурун бла солур-
гъа керекди.

Бурундан хауа богъур-
дакъгъа барады, андан да
бронхала бла ёбгелеге ки-
реди. Адамны эки ёбгеси
болады: сол ёбге бла онг
ёбге. Ёбгеледе хауа ол
джол бла ызына чыгъады.

Классыгъызыны, джатхан
юйюгюзню хаман да ичине
кирсиз хауа ие туругъуз.

Солуу органла.

- 1, Тамакъ. 2. Богъурдакъ.
3. Бронхала. 4. Ёбгени ичи.

Иш.

1. Онг, сол ёбгегизни къалайда болгъанын кёргюзюгюз.

2. Хауаны ичинге, тышынга солугъан заманда баргъан
джолун кёргюзюгюз.

Тери.

1. Адамны юсю териси бла джабылыбды.

Адамны териси джумушакъды, тынч созулады, къа-
рыусуз тюлдю, адамны тёнгегин иги сакълайды, ичи-
не микробланы иймейди.

2. Мангылайыгъызыны бармагъыгъыз бла сылаб,
аны миялагъа бассагъыз, алайгъа джау тамгъа тюше-
ди. Бу хаман да териден джау чыгыб тургъанын
кёргюзеди.

Ол терини джумушакъ этерге джарайды.

Исси болса адамны терисине тер тамчычыкъла
чыгъадыла. Муну бек уллу магъанасы барды. Тер бла
бирге адамны ичинден заранлы затла чыгъадыла.

Кюн иссиде къуруб, терини сууутады.

Къуру бетигиз бла къолларыгъызны джууб къоймай, бютеу теригизни мадарыча иги джууа туругъуз.

Хаман да териден джау чыкъгъанлай турады, анга уа букъу джабышыб, тери кир болады. Тери кир болса, тер чыгъалмайды, аны саулукъгъа уллу зараны болады. Ол себебден терини бютеулей джууа туругъа керекди. Хар кюн сайын бет-къол джугъан заманда тѣнгегинги белингден огъары джанын мылы джан джаулукъ бла сюрте турсанг, бек хайырлыды.

Джау сууда эримейди. Аны кетерир ючюн, сапын бла джууаргъа керекди. Исси суу бла джуусакъ, тери артыкъ да таза болады. Ол себебден хар 5—6 кюнден хамамда, неда уллу тазда джуууна туругъа керекди.

Соруула.

1. Терини кирсиз тутаргъа нек керекди?
2. Терини таза тутар ючюн, нени билирге керекди?

Къанны джюрюую.

Бармагъыгъызны бир джерине не гитче джара салсагъыз да, алайдан къан чыкъмай къалмайды.

Къан къызыл къалын суусун затды. Уллу адамны тѣнгегинде къаны бек кѣбдю: 5—6 литрге джууукъ барды. Къан, тамырла бла джюрюйдю.

Къолугъузгъа къарагъыз. Терини тюбю бла кѣрюнген кѣк тамырла къан тамырладыла.

Джюрек.

Къан тамырла бла къан бир минутха да тохдамай, джюрюб турады. Къан кеси аллына джюрюеллик тюлдю, джюрек джюрютеди. Суратда джюрек кёрюнеди. Адамны джюреги аны джумдуругъу тенгли болады.

Джюрек гакгы маталлы болады.

Ол ёбгелени ортасында кёкюрекни сол джанында болады. Адамны джюреги.

Къулагъынгы биреуню кёкюрегине салыб тынгыласанг, „дып-дып-дып...“ деген тауушла эшитесе. Ала джюрек ургъан тауушладыла.

Джюрегигизни сакълагъыз!

Дженгил джюрюсенг, чабсанг, секирсенг, тикге, не бачхычха ёрлесенг, дженгил-дженгил урады. Джюрегигизни арытмагъыз.

Тютюн ичмекликни джюрекке бек уллу зараны барды.

Бармагъынгы кессенг, не этерге керекди?

Карандаш къыя неда таякъ джона барыб, эслемей бармагъыгъызны кессегиз, къолларыгъызны джуумай, джарагъа тиймегиз. Джарагъа кир тюшсе, иринлерге боллукъду. Не этерге керекди? Джараны тегереги бла териге иод настойканы джагъыгъыз, джараны юсюне талай кере бюкленнген, тазаланнган марляны салыб,

джараны да, тѣгерегинде терини да джабыгъыз, аны юсюне мамукъ салыгъыз да байлау бла байлагъыз.

Джара терен болуб къанны тыялмасагъыз, доктор-гъа барыгъыз.

Сезиучю органла.

Бу соруулагъа, сагъыш этиб, джууаб беригиз!

1. Гокга хансланы тюрю ийислери болады.

Биз аланы ийислерин нени кючу бла айырабыз?

2. Алма шар маталлы болады, агурча зугул болады, затланы не маталлы болгъанын нени кючу бла билебиз?

3. Джай биченликлеге чыкъсакъ, тюрю-тюрю гокга хансла кѣребиз: къызылла, акъла, кѣкле, сарыла. Аланы бетлерин, тюрсюнлерин нени кючу бла айырабыз?

4. Шибижи кючлю, туз мысды, шекер татлы болады. Затланы татыуларын нени кючу бла айырабыз?

5. Сыйдам затланы хыртды затладан нени кючу бла айырабыз?

6. Бир стаканда исси, бир стаканда сууукъ суу барды. Сууну джылылыгъын, сууукълугъун нени кючу бла айырабыз?

7. Сокъур адам бла сангырау адам къаллай ишлени этелик тюлдюле?

Иш.

Тетрадлагъа бу таблицы кёчюрюб, сорууларына джууабла джазыгъыз.

Таныучу органла	Ала бла биз нени таныйбыз
Кёз—кёрюучю орган	
Къулакъ—эшитиучю орган	
Бурун—ийис билиучю орган	
Тери—сезиучю орган	

Кёзле.

Суратда адамны кёзю кёрюнеди. Кёзню ортасында къара тегерекчик кёрюнеди. Бу кёзню гинджисиди. Кёзню гинджиси къара боячукъ тюлдю, ол тегерек тешикчикди. Бу тешикчик бла кёзню ич теренине джарыкъ киреди. Кёзню ичинде къарангыды, ол себбден кёз гинджи да къара кёрюнеди. Орамдан терезелеге къарасагъыз, ала да къара кёрюнедиле, не ючюн десегиз, орамдан эсе юйде къарангыды.

Кёз гинджисини тегереги тюрлю-тюрлю болады, сёз ючюн, кёк, сары, мор дегенча.

Андан сора кёзню агъы болады.

Адам кёзлери бла затланы кёреди. Кёзлени кючю бла биз затны тюрсюнюн, уллулугъун, къымылдагъанын кёребиз. Кёзлени сакъларгъа кирпикле, кёз къабакъла, къашла джарайдыла.

Адамны кёзю.

Кёзлеригизни сакълагъыз!

1. Джатыб окъумагъыз, джазмагъыз!
2. Мутхуз джарыкъда окъумагъыз, джазмагъыз!
3. Кюннге, бек джарыкъ джаннган лампагъа къарай турмагъыз!

4. Окъугъан, джазгъан заманда китабны, тетрады кёзге 30—35 см-ден джууукъ тутмагъыз!

5. Джазгъан заманда джарыкъ сол джанынгдан тиерге керекди.

6. Кёзлеригизни кёолларыгъыз бла ууа турмагъыз!

Къулакъ.

Адамны къулагъы.

1—къулакъ кемирчек; 2—къулакъ ичи; 3—къулакъ перепонка.

Бу суратда сиз къулакъны кёресиз: Къулакъ тауушну эшитирге джарайды. Бир бирде затны кесин кёрмегенлей, бек узакъда болса да, тауушу бла аны танийбыз. Сёз ючюн, самолёт бек мийикде учуб барса да, тауушу бла биз аны табабыз.

Къулакъ бла биз сёзлени эшитебиз, сёлеширге юренебиз.

Адам сангырау тууса, тилсиз болуб къалады, не ючюн десенг, ол адамланы сёлешгенлерин эшитмейди да, кеси да сёлеширге юренмей къалады.

Къулакъларыгъызны сакълагъыз!

1. Къулагъыгъызны ичине джукъ тюшюб къыйнаса, докторгъа барыгъыз.

2. Къулагъыгъызны ичин джити зат бла чучхумагъыз.

Татыу.

Тилибиз бла ачы, мысды, татлы, тузлу ашланы бир биринден айырабыз.

Тил башха затха да джарайды: аны кючю бла биз, сёз ючюн, ашыбызда ууакъ чабакъ сюеклени да табабыз.

Ийисгеу.

Затланы тюрю-тюрю ийислери болады. Биз аланы ийислерин бурунубуз бла айырабыз.

Ийисни (джыйыны) итле, бёрюле бек узакъдан ангылайдыла. Уучу ит талай сагъат озгъандан сора да къоянны ызын ийисгеб табады.

Ит джыйысы бла адамны да танийды. Излеучю ит ийисеген адамын джюз тюрю адам ызланы орта-сындан айырыб танийды.

Сезги.

1. Кёзлеригизни джабыгъыз. Биреу сизни бир джалан джеригизге бармагъы бла тийсе, сиз кёзлеригизни ачмай, къалайыгъызгъа тийгенин билликсиз. Сууукъ неда исси зат бла тийсе, аны да айырлыкъсыз.

Затны тийгенин, аны сууукълугъун, иссилигин бизге терибиз билдиреди.

2. Тери ачитхан затны да танытады. Мурса чапыракъны неда джау чыракъны джарыгъын тутама деб къолун кюйдюрген сабий экинчи ала бла кюреширик тюлдю.

Сокла (аууз суу зат) ашны уллу тюрлендиредиле. Ашны татым затлары къаннга тюшедиле, Къан аланы адамны бютеу тёнгегине джаяды.

Ашарыкъны иги чайнаргъа керекди. Аны чайнамай джутаргъа ашыкъмагъыз.

Адам бла атны скелетлери (сюеклери).

217 бетдеги суратлада адам сюекле бла ат скелет кёрюнедиле. Ала бир бирлерине ушаймыдыла?

Адам скелет сурат бла ат скелет суратда баш сюеклени, омураулары, джауорун къалакъланы, иегилени, къуйрукъ сюеклени, къол, бут сюеклени кёргюзюгюз.

Омурау суюкле.

Адам скелет суратда омурау суюкле да кёрюнедиге. Ала 33—44 болады. Омураулары ортала-рында сингирле бардыла.

Суратда омураулары кёргөзү-гюз.

Иш бла соруу.

1. Сыртыгызда омурау суюклени табыгыз.

2. Биз тёнгегибизни нени себеби бла аллына, артына, онг джанына, сол джанына бюгелебиз?

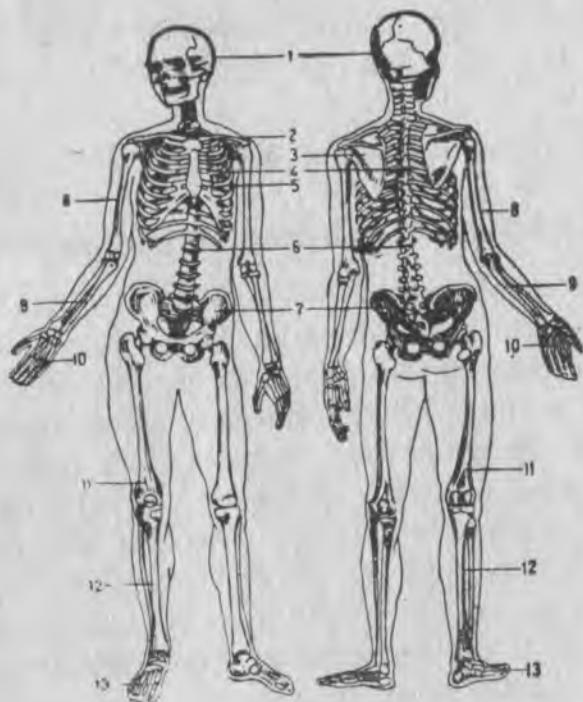

Омурау суюклени кынгыр болуу.

Бу соруулагъа эс бёлюб къарасагыз, омураулары кынгыр болгъанларын кёресиз. Ол стол джанында тюз олтурмагъандан неда хаман къол бла ауур джюк-лени кёлтюрюб айлангандан болады,

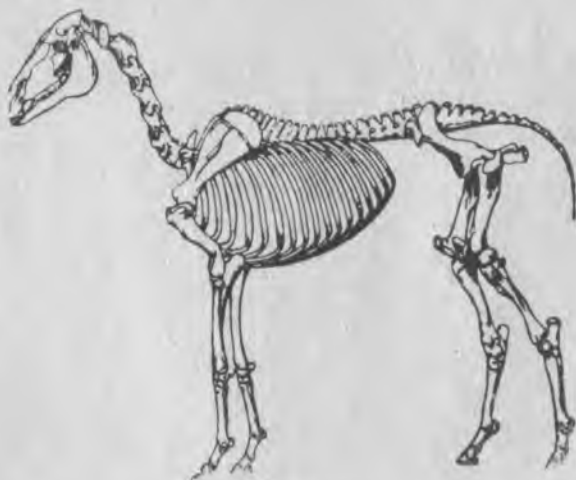
Стол джанына терс олтуруб тургъан джашчыккыны суратын кёресиз. Аны омураулары да оракъча кы-нгыр бюгюлгендиге.

Омураула адамны ёмюрюне дери кынгырлай къа-лыб кетерге боллукъдула.

Адамны скелети.

1. Баш суюклери. 2. Имбаш джаячык. 3. Джауорун къалагы. 4. Иегиси
5. Кёкюрек суюги. 6. Омурау. 7. Джан суюкле. 8. Къысха илик. 9. Базук.
10. Къол бармак суюклери. 11. Орта илик. 12. Ашык суюкле. 13. Аяк
бармак суюкле.

Атны скелети.

Кесигизни сырт омурау суюклеригизни кынгыр
этмезге сакъ болугъуз. Ол саулукъга да заранлыды.

Иш.

Партада кылай олтурургъа керек болганын кыргюзюгюз.

Заманынгы хайырландыра бил.

Школгъа джюрюген сабий заманын бош ашырмаз
ючюн кюн сайын не этеригин расписание этиб, столну
башы бла кыбыргъагъа уругъа керекди. Эртденнгиде
окъугъан сабийле кече 9 сагъатдан озмай джукъларгъа
керекдиле. Эртденбла 7 сагъатда кыобуб, зарядка
этиб, бет-кыол джууутб, эртденнги ушхууурларын ашаб,
школгъа тебрейдиле. Школдан узакъда джашагъан са-
бийле уа андан да эртде кыобуб, дерслеге кечикмей
джетедиле. Дерследен кыайытханлай, кюнорта ушхууур-
ларын ашаб, 2 сагъатны эшик хауада айланадыла, тюр-
лю-тюрлю оюнла ойнайдыла. Андан сора эки сагъатха
джуукъну дерслерин этедиле. Чынг алгын джазыу
ишлерин кыыйын дерслерин да этедиле. Андан сора
сабийле юй джумушда болушадыла.

Соруула.

1. Дерслеринги не заманда этесе?
 2. Ананга кылай болушаса?
 3. Кыаллай оюнланы сюесе?
-

БАШЛАРЫ

Биз джашагъан джер.

Бизни Ильич	3	Джел неден болады? <i>Л. Н. Толстойдан</i>	22
Сабийлеге. <i>Къочхорланы Къ.</i>	4	Хауаны билирге кимге эмда не	
Тауларыбыз. <i>Хубийланы О.</i>	5	ючюн керекди	23
Кавказ. <i>Сююнчланы А.</i>	7	Климат деб неге айтадыла?	24
Къобан нек бошалайды? <i>Хубийланы О.</i>	8	Маша джолну къалай табды?	
Къобан. <i>Хубийланы О.</i>	10	<i>С. Меч.</i>	25
Адам баргъан суула бла къалай хайырланды?	11	Компас	27
Мени Тебердим. <i>Хубийланы Н.</i>	12	Мен кюнню къалай сынай эдим	28
Къайнаб чыкъгъан къара суу	14	Горизонт	29
Тенгизде боран. <i>К. Станьковичден.</i>	15	План деб неге айтабыз?	29
Къыш	17	Классны планы	31
Джер ачылды. <i>М. Пришвинден</i>	18	Самолёт. <i>А. Гайдар</i>	33
Джаз. <i>Хубийланы О.</i>	19	Кёгет джыяргъа. <i>Л. Н. Толстой</i>	36
Джаз. <i>Л., Н. Толстойдан</i>	20	Лётчикни джыры. <i>Борлакъланы Т.</i>	39
Мукъладис. <i>Л. Н. Толстой</i>	21	Джаз. <i>Къаракетланы Ю.</i>	41

Колхоз сабанла.

Къара топракълы тюзледе. <i>С. Покровский.</i>	43	Агъаз. <i>С. Теппеев</i>	49
Мюрзеу джыйыу. <i>Къочхорланы Къ.</i>	45	Кюзлюк. <i>Хубийланы О.</i>	50
Мюрзеу	46	Къачны сынау <i>В. Бианки,</i>	
Нартюх	48	<i>А. Алыкова</i>	52
		Къачда колхозда. <i>Н. Незлобин</i>	53
		Окъуюкъ. <i>Мечиев К.</i>	56

Терек бачхала, чегет.

Мичурин. <i>С. Ижевский</i>	58	Къоян. <i>Л. Н. Толстой</i>	64
Алма терек. <i>Б. Гуртуев</i>	63	Чегетни хайыры. <i>К. Паустовскийни</i> хапарындан	66
Джуртубузну кёгет терекле бла джасайбыз	64		

Хайыуанла бла къанатлыла

„Сют къобанланы“ юслеринден	Тау рухла	
таурух керти болсун. Акад.	Текечик	75
<i>Е. Лискун</i>	Бёрю, Тюлкую, Ат	78
Къойла	Къой бла эчги	80
Тюе		
Юй къанатлыла		74

Кийик джаныуарла.

Къаблан	84	Айю	87
Аслан	85	Кёлде <i>З. Кривоносова</i>	87
Бёрю	86	Шугут джылан бла уу джылан .	90

Шахарла бла элле.

Москвэгъа	93	Къарачай шахаргъа. <i>Чотчаланы М.</i>	99
Москва. <i>П. Лопатин, И. Романовский</i>	94	Элде иш	100
Ленинградха. <i>Сююнчланы А.</i>	95	Курорт-Тебердиге. <i>Габийланы А.</i>	101
Паровоз. <i>Сююнчланы А.</i>	96		
Тау шахар	97		

Бизни Ата джуртубузну озгъан заманларындан.

Славянла къалай джашагъандыла. <i>М. Коваленскийден</i>	103	Биринчи сохда. <i>М. Кузнецов</i>	125
Москваны къралыб башланганы. <i>М. Коваленскийден</i>	106	Ильични сабий эмда школ джылары <i>А. Ульянова</i>	129
Александр Суворов	108	Ташчыда, <i>Аппаланы Х.</i>	133
1812 джыл Ата джурт ючюн болгъан уруш. <i>М. Брагин</i>	109	Токъал. <i>Аппаланы Х.</i>	137
Эллилени помещиклеге кършы кюрешиулер	115		
Эски заман. <i>Ёртенланы А.</i>	117	Бас няла, нарт сёзле.	
Къанлы ыйых кюн. <i>Л. Гумилевский</i>	118	Терек. <i>И. А. Крылов (Байкёулланы Д. кёчюргенди)</i>	140
Патчахлыкъны кърутуу	122	Нарт сёзле	141
Таулуну ауузундан. <i>Ёртенланы А.</i>	123	Бёрю бла турна. <i>И. А. Крылов (Байкёулланы Д. кёчюргенди)</i>	142
И. И. Ползунов двигателни чыгъаргъанды. <i>Л. Гумилевский</i>	124	Тылкю бла къаргъа. <i>И. Б. Крылов (Биджиланы А. кёчюргенди)</i>	143

Уллу Октябрь социалист революция.

Къышкы къаланы алыр ючюн уруш. <i>Л. Савельевдн</i>	145	Уллу Ленин джашайды. <i>Хубий- ланы Н.</i>	158
Граждан къазауат	147	Башладым. <i>Ертенланы А.</i>	160
Шорсн джашауундан. <i>Н. Ходза</i>	149	8-чи мартда. <i>Маммеев И.</i>	161
Сен бердинг. <i>Ф. Аддулжалилов</i> (<i>Хубийланы О. кёчюргенди</i>)	152	Биринчи бешджыллыкъ. <i>В. Кар- цов</i>	161
Совет Аскерни кюню	153	Колхоз джашау. <i>Гуртуев Б.</i> . . .	163
Чапаев урушда. <i>Д. Фурманов- дан</i>	154	Бешджыллыкъ. <i>М. Ильин</i>	164
Чапаевни киносунда. <i>Хубий- ланы О.</i>	158	Ленинге. <i>Къочхарланы Къ.</i> . . .	165
		Шохлукъ. <i>А. Ханфенов (Байчо- раланы М. кёчюргенди)</i>	166
		Эки тил. <i>Т. Зумакулова</i>	167

Пионерле.

Сен пионермисе?	170	Ёлка. <i>Байрамукъланы Б.</i>	174
Акътон ата. <i>Семенланы А.</i>	171	Ана. <i>С. Микитов</i>	175
Эл берген джомакъла	172	Сабийлеге письмо <i>Н. Крупская</i>	176
Окъуучу тенглериме. <i>А. Бу- даев</i>	173	Биз къачан да хазырбыз. <i>Сыл- пагъарланы С.</i>	178

Уллу Ата джурт ючюн къазауатны Тулпарлары.

9-чу Май	179	Совет Союзнун Герою. <i>Карданов Мурат</i>	186
Аскерге ашырадыла. <i>Хубий- ланы О.</i>	180	Таулу Джигит	187
Къарачайны уланы, Белоруссияны джигити <i>В. Нежинский</i>	181	Матросовгъа; <i>Хубийланы Н.</i> . . .	191
Зоя Космодемьянская. <i>Байра- мукъланы Х.</i>	183	Олег Кошевойну анасы айтхан хапар	192
Сюнген Ата джуртубуз ючюн <i>Багъатырланы Х.</i>	184	Пионер Ваня	193
		Наташа. <i>Б. Евгеньев</i>	195

Совет адамланы урушдан сора джашаулары, урунуулары.

Биринчи Май алгъын бла энди. <i>Е. Ильина</i>	201	Партияны съезди	203
Мен Ленинни окъуйма. <i>Сюй- юнчланы А.</i>	203	Совет космонавтла	204
		Джылкычы. <i>Охтов А. (Хубий- ланы О. кёчюргенди)</i>	206

Саулукъ сакълау.

Ауруу къалай джугъады? . . .	207	Къулакъ	214
Солуу	208	Татыу	214
Тери	209	Ийисгеу	215
Къанны джюрюю	210	Сезги	215
Джюрек	211	Адам бла атны скелетлери . . .	215
Бармагъынгы кесенг, не этерге керекди?	211	Омурау сюекле	216
Сезиучю органла	212	Омурау сюеклени къынгыр болуу	216
Кёзле	213	Заманны хайырландыра бил . .	218

Хубиев Осман Ахьяевич

Р О Д Н А Я Р Е Ч Ь

Книга для чтения в третьем классе

Начальной школы

На карачаевском языке

Редактор Н. М. Кагиева

Художественный редактор М. П. Бертник

Технический редактор З. Т. Агирбова

Корректор А. И. Семенов

◆

Сдано в набор 13/V-1967 г.
Подписано к печати 19/VI-1967 г.
Формат 60х92¹/₁₆. Печатных листов 14.
Уч.-изд. л. 9,33. Тираж 4600 экз.
Заказ 2428. Цена 17 коп.

◆

Карачаево-Черкесское
отделение
Ставропольского
книжного издательства,
г. Черкесск, ул. Ленина, 38.
Карачаево-Черкесская областная типография,
г. Черкесск,
ул. Первомайская, 47.

◆